दं० टि० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विद्वतः श्रीधरनन्दनस्य वाक्यं जगत्यस्तिमद् दण्डिनोऽलंकृतौ टीकां कुरुते वादिघंघलः
वैदर्भस्य गौडीयमार्ग विभावनाय परिच्छेदे माधुर्यमाविख्यातुनो चार्येण तद्रूपाति द्विपदाशक्तिः सानुप्रा
॥१॥ सासमावहेत्सनुप्रासप्रसंगेन वर्णावृत्तिरनुप्रासलक्षणाधिकारे प्रसंगतो यमकमप्युद्दिष्टं तत्तु नैकान्तमधुर
मतः पश्चाद्विधास्यत इति न प्रपंचितम्। तदिदानीमसाधारणश्लेषादिसाधारणास्वभावाख्याद्यलंकार
जातमुपवर्ण्य विस्तरप्राप्तमव्यपेतेत्यादिना यमकलक्षणं निर्दिशति। वर्णानामक्षराणां संहतेः संघातस्य
विशेषणपदपदार्थोऽनुलोमप्रतिलोमादिना पाश्चाद्वृत्तिरावर्त्तनं पुनः पुनरुक्तिः। किंभूताश्चव्यपेतः पद
पादादिनाऽव्यवहितः व्यपेतो व्यवहित इति लक्षणमुक्तम्। इदानीं तद्वैसादिनाऽस्य विषयं निरूपयति।
पादानां वृत्तस्य जातेर्वा आदिश्च मध्यश्चान्तश्च गोचरो विषयप्रदेशस्थानं यस्य तत्सादानामादिमध्यान्त
गोचरं। इदानीं तद्भेदानाह एकश्च द्वौ च त्रयश्चत्वारश्चेति च ते पादाश्चेति पुमानि यमकानि तेषां विक एम०
ल्पनमाभेदाः कृतिभवन्तीत्याह। आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः। आदिश्च मध्यश्च अन्तश्च मध्यां ॥१॥

तौ च मध्यादी च आद्यंतौ च सर्वतश्च सर्वेषु पादेषु सर्वेषु त्रिष्वपि स्थानेंइति । तथा हि । तथ्यादिपादादिपम
कमेकमन्यत्र । पादमध्यमपरं । पदांतयोरन्यत्र । मध्याद्योरन्यत्र । आद्यंतयोश्चापरम् । पदस्यादौ मध्येऽं
ते चान्यत्र । एवमेकद्विः त्रिः चतुः पादानां आदिमध्यांतभेदैर्मध्यांतमध्याद्याद्यंतसर्वतश्च पादपादव्यवहि
तोभयसंकीर्णभेदत्तो संतां बहवस्तेषां यमकानां भेदाः सौकर्यापो निरूह्यसंतिस्थानं येषां ते संभेदयोनमः
। तेषु यमकेषु केचित्सुखेन क्रियंत इति सुकराः । दुःखेन क्रियंत इति दुष्कराः । तेषु यमयेषु मध्ये मदर्श्यंते केव
न । तथा हि । दिङ्मात्रदर्शनार्थं वक्ष्यते । सुकराव्यवहितामानेनेत्यादयः । दुःकराव्यवहितामधुरेणेत्येवमा
दयो व्यपेताव्यवहिताः । नयानयेत्येवमादयः । संकीर्णाधराधरेत्यादयः । दुष्कराव्यवहिताव्यवहितोभय
शंकाकृपाश्च । तत्राऽव्यवहितप्रथमपादादियमकमाह मानेनेत्यादि । मानेन गर्वेण मानेनैवं विधः प्रणयः
संबंधः सखि मा भूत् । मानमसुमेवंविधं प्रियतमविषयमाकार्षीः । रीतिकाचितकांतं प्रतिकुपितामानिनी
सख्येवमनुनीयते । हे सखि लंखंडिता विप्रलब्धा तस्य प्रियस्य कंठमाश्लिष्यालिंगपरमेवाप्रियं सत्रपं सल

द०टि०
॥२॥

ज्ञं कुरु। इयं साध्वी मया वमतापि स्वभावानुरक्ताऽनुनीतापि स्वयमागता। अहं पुनर्निर्घृणः कृताप
राधोऽपि न तामन्वेष्यामीति मत्वा लब्धपि गतायां सत्यं लज्जा भविष्यतीति॥ ॥ द्वितीयपादाद्यव्यपेतं यमकमुदाह
रति। मेघनादेन घनगर्जितेन। किंभूतेन। हंसानां मदनोदिना मदं नुनुदतीत्येवंशीलोपस्तेन। नुन्नमानं म
नः स्त्रीणां नुन्नो निरस्तो मानो यस्मिन् तत्। मदनः स्मरः समासहवि गाहते। अथ तृतीयपादाद्यव्यपेतं य
मकमाह। राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम्। किंभूतं। चतुरं। क्वचितुरंभोधिरशनोर्वीकरग्रहे। च
त्वारो बुधयः एव रसना मेखला यस्याः सा तथाभूता च सा उर्वी च पृथ्वी तस्याः करः धान्यादि षड्भागादितस्य ग्रहे ग्र
हणे इति। चतुर्थपादाद्यव्यपेतं यमकमाह अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तमन्यैः सद्म दिवौकसाम्। पदातिरथ
नागाश्वमिति सेनां गलात् द्वंद्वैकत्वं। तेन रहितैर्विकलैः रहितैस्त्वद्विषिमिरिति। एकपादादिविकल्पा
श्चत्वारः। प्रथमद्वितीयपादयोरादियमकमाह। मधुरमित्यादि। मधुरं रम्यं। मधुर्वसंतः। हे अंभोज
वदने पद्ममुखि वद ब्रूहि तव नेत्रयोश्चक्षुषोर्विभ्रमं विलासं। भ्रमरम्भ्रांसा भ्रमराणां भ्रांतिस्तया वि

रा०म०
॥२॥

डंबपतिअनुकरोति। किंस्युनु वितर्के प्रथमतृतीयपादयोरादियमकमाह। वारणोहस्तीरणोऽङ्गतं दा
मबंधनं यस्मादुद्दाम उछृंखलः वाशब्दः पक्षांतरे समुच्चये वा॥ हयस्तुरंगमो वा न। किंकुर्वतः नमतः अंतं
विनाशं नोऽस्मात्। यतो यस्मात्· तस्मादहो विस्मये· विक्रमस्तवेति। दुःखेन म्रियते यो वारणः तुरंगमो वा स
तेऽस्माद्रन विद्यते। तथाप्यस्मात्मारयसीमेकाकिनो विजयित्वमाश्चर्यहेतुरित्यर्थः। प्रथमचतुर्थपादादिय
मकमाह। एजितेरित्यादि॥ राजितैः आजौ संग्रामे तैस्तापेन तीव्रत्वेन जीयते अहिहस्तात् राछिद्यते। वाद
शैन्यपेनं केवलं जीयते नीयते च पुनः पुनरपितु पृथ्वीं वसुधा पृथ्वी। वसु वित्तं तस्य धारादानप्रवाहस्तया।
अत्र वसुधास्याः प्राणिनो वसुधाशब्देनोच्यंते· तास्यात् तत्रास्वप्नां मे चाः क्रोशंतीतियथा॥ द्वितीयतृती
यपादयोरादियमकमाह। करोतीति कुह्जे। कलिकामंजरी। सहकारस्य चूतसंबंधिनी उत्कलिका उत्कं
ठातया अरं अधिकं मम मनो मन्मनो मधुरित्तं· न केवलं सैव· मन्मनो मधुरोऽप्येकः षमत्तकोकिलनि
स्वनः। मत्ताश्चासौ कोकिलश्च तस्य निःस्वनः शब्दः सवेत्यपि शब्दार्थः। सचोत्सुक्याधिक्यं करोतीत्यर्थः॥

द०टी० द्वितीयचतुर्थपादयोरादियमकमाह। कथमाक्षेपे॥ लब्धुपलंभाशा तवउपलंभः प्राप्तिः समागमः तत्र आ
शा आकांक्षा तस्या विहतिर्विघातः तस्यां विहतौ विघातेसति इहावसरे तादृशी दशा अवस्था नालं। न सम
॥३॥ र्था। अपितु समर्थैव। आरोढुं आक्रामयितुं। अंगनाप्रिया। अंगनाशिनी। अंगनाश्यपतीति सैवंशीला। या से
ति के। अपि सुभगाः कयाऽपि दूताऽभिधीयते तृतीयचतुर्थपादयोरादियमकमाह। निरुद्धपरिरुद्धके नेत्रे
चक्षुषी। केन तरुणा पादपेन। कथंभूतेन। बालैः पल्लवशोभिना। अभिनवकिसलयभाजिष्णुना। तरु
णा मुंचतु पुनः अलिव्यालीडितानलिनोभ्रमरः कर्षति भारयति बाधं तद् इति पावत्। कथंभूता अलिनः। नलि
नोन्मुखाः। पद्माभिमुखाः॥ द्वितीयादियमकविकल्पाः ४ षट्॥ तृतीयपादादियमकविकल्पेषु द्वितीयतृती
यपादयमकमाह॥ ॥ विशदेत्यादि॥ विशदाभ्रेताहंसीकुजते विदधाति। कं। अंतकामिषं अंतकस्यय
मस्यामिषं मांसग्रासं। केन। कुजितेन। कुत्सितं जितं कूजितं तेन। कुत्सितत्वं च विरहिजनमनःप्रातिकूल्यात्। तु एम०
क्ष। जये। किंभूता सीमसारसे सरःसु इदं सारसं तत्र॥ किं विशिष्टे॥ विशदामलसारसे। विशदं तत्आमलाः सा ॥३॥

रसायन्त्र।। प्रथमद्वितीयचतुर्थपादादियमकमाह।। ।। विषमं दुःसहविषमिव विषं। विषकारित्वेनाभेदो
पचारात्। मदनो विषमुक्तः। तमन्वेत्य सनु बध्नाति व्रजति। मदनं कामं। किं विशिष्टं। मदनंदनम्। नंदयति सुखय
ति नंदनः। न नंदनो ऽनंदनः। ममानंदनो मदनंदनः तं मदनंदनं। मत्पीडाकरम्। मलयानिलो दक्षिणापवनः।
। किमेकाकिनीत्याह। सहंदुकुलयाऽदुकलयासह। किं विशिष्टया। अपोढमलया। व्यपगतलांछनया।। प्रथ
मतृतीयपादादियमकमाह।। ।। मानिनी मे शर्मसुखं तनुतां तनोतु। किं चिकीर्षुः नेतुमिच्छुर्निघंगिलमिषु
धिलं। अनंगस्य कामस्येत्यर्थः। किं विशिष्टा। हारिणी। हारोऽस्यास्तीति। तं तव हारिणी मनोहरत्वाच्छीलापम
गी या। किं कुर्वतः। तनुतां पतः कृशतां व्रजतः।। द्वितीयतृतीयचतुर्थपादादियमकमाह।। जयता जितवता
। केन। त्वन्मुखेन कान् अस्मान्। अकथं न विद्यते कथाशब्दो यस्मिंस्तदकथं। नेतिप्रतिषेधे। कथमित्याक्षेपे
। न कथं जितं अपितु जितमेव। किं तत् कमले पद्मं। किं कुर्वतः कं उदकं अलंकुर्वतः भूषयतः। अलिमतः भ्रम
रमतः। दलान्यस्य संतीति दलि मतः। मम प्रियामतः प्रियायाः तस्याः संबोधनं मालिये।। ।। इति तृतीयपादयम

रं०टि० कविकल्पाश्चत्वारः॥ ॥सर्वपादादियमकमाह॥ रमणीकां ता॰ रमणी या रम्या। मे मम। पाटलापुष्पं पा
टला। पाटलामिव पाटलं ईषद्रक्तमंशुकं वस्त्रं यस्याः सा पाटला पाटलांशुका। केव। वारुणीव। वरुणस्येयं
॥४॥ वारुणी दिगिति। अरुणीभूतारक्ततामापन्ना, सूर्यस्येयं सौरी भा दीप्तिर्यस्याः सा अरुणीभूतसौरभा। सु
५ रभेर्भवः सौरभं सौगंध्यस्यास्पदं। सर्वपादादिविकल्प एकः॥ ॥एवमेकत्राव्यपेतयमकविकल्पाः पंचदशा
ऽभिहिताः इत्युक्तक्रमेणाव्यपेतपादादियमकं विकल्पितं॥ ॥इदानीं व्यपेतयमकविकल्पाः कथ्यंते
तत्र प्रथमद्वितीयपादादियमकं व्यपेतमेकस्मिन्पादेन संभवतीति भिन्नपाद एवोदाह्रियते। एकपादे
हि मध्यांतयमकमाद्यंतयमकं वा स्यादिति। एवं सर्वत्र व्यपेतयमकगतिरूह्या॥ तत्र प्रथमद्वितीयपा
दादियमकमुदाहरति। मधुरेणेत्यादि। मधुश्चैत्रः एणो हरिणः तस्येव दृशो यासां ताः एणदृशो मृग
लोचनाः। तासां मानं गर्वं शब्दशेषं नाममात्रशेषं करिष्यति। केन। सहकारोद्गमेन। किंभूतेन मधुरेण रम ए म०
णीयेन। सुगंधिना। सुरभिणा॥ ॥प्रथमतृतीयपादादियमकमाह। करोतीत्यादि॥ करो हस्तः ॥४॥

अतीवताम्रोतिरक्तः ॥ कासां रामाणां स्त्रीणां तंत्रीताडनविभ्रमं करोति । तंत्री वीणा तस्यास्ताडनं । तेन वि
भ्रमं विलासं करोतीति विधत्ते । न केवलं तामेव करोति । सर्वथ्यमपि भवति । तथा कांते दयिते श्रवणोत्पलं क
र्णावतंसोत्पलं तेन ताडनं हननं च करोतीति । वाशब्दश्च समुच्चये । अथवा शब्द औपम्ये वर्त्तते । तेन कांते श्र
वणोत्पलेन ताडनमिव वीणाकादन विभ्रमं करोति ॥ ॥ प्रथमचतुर्थपादादिमयमकमाह ॥ सकलापोल्ल
सनपेत्यादि ॥ सह कलया पोल्लसनेन वर्त्तत इति सकलापोल्लसना तया । कलापिन्या मयूर्या अनुपश्चान्न
सते । मेघाली जलधरमाला किंभूता । नर्त्तितेव । नर्त्तिता भ्रमिता । कैर्वातैः सकलानिः शेषा अपः पानीया
नि विमुंचति । अथवा । कलो मधुरध्वनिः सह तेन वर्त्तत इति सकला । नतु सकलेत्यपां विशेषणं । एकतः सं
धभावोऽन्यत्र चक्रमक्ष्यूरपधूरितिसमासांतप्रसंगः । तन्नास्ति सकलाइति ॥ ॥ द्वितीयतृतीयपादादियम
कमाह स्वयमेवेत्यादि । स्वयमेवात्मनैव । मानकलिर्मानो गर्वः कलिश्च कलहः । गलेत्तो मानकली यस्मात्त
त्कलन्मानकलि । अथवा । मान एव कलिः । कलिरिव दुःखहेतुत्वात् । गलदपसरत्तस्मात् । अथवा । माने

दं०टी० नभूतः कलिः क्रोध इति मध्यपदलोपी समासः। इदानीमेवेत्थंभूतं मनो वर्त्तते न पुनर्नीपस्तबकदंबस्य कलिका
मपि दृष्ट्वा विलोक्यकां न स्पृशेत् दयां मवष्यां नासाद्येत॥ ॥ द्वितीयचतुर्थपादादियमकमाह॥ आरुह्याक्री
॥५॥ डशैलस्य चंद्रकांतस्थलीमिमाम् नृत्यति एष शिखावलो मयूरः। किंभूतः। लसद्वाहचंद्रकांतः। चंद्रकाणामंता
श्चंद्रकांताः लसंतश्चारवः चंद्रकांता यस्य स तथा॥ किं कृत्वा। आरुह्य। कां चंद्रकांतस्थलीं चंद्रकांतमयापस्तेषां
5 स्थलीमिति। संबंधिनी क्रीडाशैलस्य आक्रीडंति दीव्यंति तस्मिन्निति। क्रीडाशैलः क्रीडापर्वतः तस्य तृतीय
चतुर्थपादादियमकमाह उद्धृता आक्षिप्ता गृहीता कुतो राजकात्। राज्ञां समूहो राजकं ॥ तस्मात्। उर्वी मेदि
नी हृता क्षिप्ता पाल्यते। अथ संप्रति भुजेन बाहुना त्वदीयेन। कथंभूता। वराहेणोद्धृता या सा। वराहेणाको
लवेषधारिणोद्धृता क्षिप्ता प्रलयकाले जलधेर्मा साविति। पुनरपि किंविशिष्टा। वराहेरुपरिस्थिता। वरः श्रे
ष्ठः स चासावहिश्च वराहिः तस्य वराहेरुपरिमस्तके स्थिता या सा विति। प्रथमद्वितीयतृतीयपादानामा राम०
दियमकमाह करेणोत्सादि। करेण बाहुना त्वदीयेन रणे युद्धे युग्मं तं नाशं करोसि एवं शीलोपसत्तेन। ॥५॥

केषां मत्तकरिणां द्विषतां मरातीनां मिसनमसापेक्षत्वेऽपि गमकत्वादुपपदसमासो देवदत्तस्य गुरुकुलमि
त्यादिवद्द्रष्टव्यः। हताः मारिताः करिणो गजाः भांति संध्याघना इव। स्रवत्स्वच्छो ततद्रक्तं रुधिरं येभ्यस्ते च
रक्ताः। अत एव संध्याघनैरुपमीयंते प्रथमतृतीयचतुर्थपादादियमकमाह पराः प्रकृष्टाः। अगः पर्वतः
तस्य तरवः तेषां राजिः पंक्तिः सा वातैर्धूतेवाधः पततीव भ्रमरै एरलस्तश्च मृत्वा तैः परागतमिव प्रपलायितमिव
का पिङ्गरं परागो धूलिस्तेन ततं व्याप्तमंबरं गगनं द्वितीयतृतीयचतुर्थपादानामादियमकमाह पाण्डुरस्तनु
वो मुख्यान् भगवान् पुण्यवान् ज्ञानवान्। विष्णुः श्रीधरः सदा नित्यं नवाम्भते घनाश्च नवघनास्तेषामिव द्यु
तिः छाया यस्य स नवघनद्युतिः। कृष्णवर्णश्च स इति विष्णुः। दानवकुलध्वंसी दानवा हिरण्याक्षकालनेमि
मधुकैटभादयः। तेषां कुलं समूहो वंशो वा तं ध्वंसत इत्येवंशीलः। पुनरपि किं विशिष्टः। सदानवरदंति। हा
सह दानेन वर्त्तत इति सदानः स चासौ दंती च तं हतवान् इति। स किल कुवलयापीडं नाम मत्तं करीन्द्रं हत
वान्। यद्यपि ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विब्विहितो ब्रह्मादिषु चोपपदेषु हंतेर्भूते क्विप् नान्योपपदे। तथापि शिष्टप्र

द॰ टि॰ योग स्त्री नाट्यवति सा॰ वर्षपदानामादिमयमकमाह कोशिरः। अलिभिर्मरस्य समाः केशा यस्य तत्समकेशं का

लकुंतल मिसर्थः। समकेशा मिसक्त गगमकलाः समा मासोदेवदत्तस्य गुरुपुत्रा दिव द्रष्टव्याः। तेलवीयं। तथा मुखं

॥६॥ चकमलेर्ष्याकरं एकमलमंभोजं तस्मिन्नपीमत्यस्य सूयां करोतीति। एवंशीला अंततः कं पुरुषं अलि रव्य मगराय

6 करोषि। न किंचिदनंतः पातिनं करोषी त्यर्थः। केषु। अन्येष्विष्टपुत्रमार शीलेषु। केवलं। कमलेव लक्ष्मीरिव

लंबतीस प्रथम द्वितीयमयोस्तृतीय चतुर्थयोरादिमयमकमाह मुदाहर्षेणारमरां प्रियमता मं। प्रियं तान्वीतं

कर्तुमदभ्रजघनाः स्तमाः समर्पाइतिस्तबंधः किं विशिष्टाः। उदारमणिरणाभूषणाः। उदारा महांतोरी प्रियं

तस्य मणामः पद्मरागादयो भूषणानामासरां पासांताः। मदभ्रमद्दशाः। मदेन भ्रमंत्यो घूर्णमाने दृशौलोच

ने यासां ताः॥४॥ मदभ्रमद्दशः॥४॥ अदभ्रं विशालं जघनं यासां ता इति प्रथम तृतीय चतुर्थयोरादिमयमकमा

ह उदितैरन्यपुष्टानां माहतैर्मे हृतं मनः। उदितैरुद्गतैरन्यपुष्टानां परभृतानामाहतैराहृतं। तथा मा राम॰

रुतैः पवनैरपि दक्षिणैः केरलविषयादागतैः प्रथम चतुर्थयोर्द्वितीय तृतीययोरादिमयमकमाह॥ सु ॥६॥

राजितह्रीमापूर्णांतनुमध्यासते।स्मिमः।सुरमामदिरपाजिताह्रीर्लज्जायास्तांताः।त्तरतस्वेदसुराजितामु
खेंदवः४।त्तरतचासौस्वेदश्चत्तरतस्वेदः घर्मोदकं तेनराजिताः शोभिताः मुखेंदवो यासांताः४ इतिव्यपेत
पादादिपमकविकल्पोस्लयोदशः इत्युक्तम्नायेनव्यपेतपादादिपमकविकल्पोप्येपदर्शितः।अव्यपेत
व्यपेतात्माविकल्पोप्यस्ति।अव्यपेतःस्वावयववर्णावसा।व्यपेतोविजातीयपदव्यवधानात्।अव्यपे
तव्यपेतात्मातौस्वभावोपस्पसतथाप्यस्तिभेदस्तत्तीमोयाशिरस्ति।यद्यप्यपमव्यपेतयमकविकल्पएवां
तर्भविष्यति।तथाप्युक्तलक्षणांतर्गतोऽपिउभयमलाध्यपदिश्यते।कास्मिहिधर्म्यदर्शनादस्तिहिलोकेव्य
पदेशोयोहिप्राणानेवास्तिनस्तेमूस्मिमिवास्तितीप्यभिधीयतेइति तद्यथेसादिनोदाहरति तत्लक्ष्यपे
ताव्यपेतंप्रथमद्वितीयपोस्तृतीयचतुर्थपोरादिपमकमुदाहरति सौलमिल्लादिना शालंशालद्रुमं।
किंविशिष्टं शालंबकलिकासालं।सालंवाश्चताः कलिकाश्चताएवशालःप्राकारोयस्यसः सालंबकलिका
शालस्तं।सास्मालीवीक्षितुंद्रष्टुंनालंनसमर्थाः।नपरंशालमेव तथानालीनपहदानेपिवीक्षितुंनालम्।

स्तं·टि०

कथंभूता·नालीनवकुला·नालीनमाश्रितो वकुलः केसरतरुर्यैस्ते आलीनवकुलास्तास्तथा नालिकि
नीरपि पद्मिनीरपि न द्रष्टुमलमिति। कथाविहृसततसमयमधिकमस्य काचिद्विरव्यथाकदर्थितोच्यते। यतो वि
॥७॥ रहभरसंजातमनोज्वारोचकस्य जनस्यैवंविधरमणीयवस्तुदर्शनस्य दुःखहेतुत्वात्। तथा च क्रमाद् दुःखितो म
नसि सर्वमसह्यमिति प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोः पादयोरादियमकमाह कालमित्यादि काचिद्वि
रहिणी कालं समयं मीलितुं नालं न काचिदपि समर्थः। किंविशिष्टमित्याह। अनालक्ष्यतारकं। अनालक्ष्या
स्ताराज्वला भासुराः अभ्राभ्यारकाज्योतींषि यस्मिन् तत्तथा ताररताररम्यरसितं। तारउच्चैः श्रुतिस्तस्याभाव
: तारता तया रम्यं रमणीयं रसितं गर्जितं यस्मिन् तत्तत्। कालं कालः कृतान्तः तमिव। मारणात्मकत्वात्। तथा का
लमहाघनं·कालैर्महद्भिर्घना यस्मिन्निति। कालशब्दो पर्यायपर्यायो व्याख्यातः। यतस्तस्यासाधारणविशेष
क्रियोपादानादेव लब्धत्वात्। अतो यमकपर्यायो व्याख्यायः अन्यथार्थादुसन्नस्य स्वशब्दस्य पुनर्वचने पौन
रुक्त्यदोषप्रसंगः सर्वपादादियमकमाह हे सखि मां वल्लभा मम या मः। गताः स्म किंवपुपमानेत्याह। रा·म०

॥७॥

धिया बुद्ध्या संकल्पेनेति यावत्। सा वहन्ममामया सह मथितेव पीडितेव। किंभूतासीत्याह। अस्वसीया अ
सवः प्राणाः तेषामार्त्तिरूपी डामहिरहव्यथाता मायसमंतादयतेगच्छतीस स्वस्वसीया। पयोदिपाठादिह बा
जलधरादिव दन्तोनकर्मण्यपयः तस्मिन्न शिवविधिरनिष्पद्यते। कया कथितेत्याह। निशा। रात्र्या। कथंभूत
या। यथावयंमरणं यामः। पंचलमायुमतः। किं विशिष्टयेत्याह। यामत्रयाधीनाया यामया। यामः प्रहरस्तेषां त्रयं
तस्मिन्नधीनत्वं या यामोर्दैर्घ्यं यस्याः सा। तया तया यः कश्चित्सरवशः स्वानुरक्तादयितामलभमानस्तीव्रमन्म
थानलज्वालावलीढवपुः कांतां स्मरज्वरातुरां निशाम्य सख्या यं कथयति। इति व्यपेताव्यपेतयमककाढिक
स्योल्लयः इदानीं पदादियमकविकल्पं व्याख्याय प्रकृतमुपसंहरति॥ इति। एवंप्रकारा पादादियमक
त्य विकल्पगतिः प्रक्रियाई दृश्यैव। अनेन प्रकारेण विकल्पमल्पानि तु ध्यानि यमकानीतराण्यपि। मध्यादि
ध्यान्ताद्यन्तसर्वयमकरूपाणि। कुत इत्याह। नदर्शितानीत्याह। न प्रपंचभयादित्याह ४॥ कात्स्न्येनास्या
गुणमीप्सिताः। प्रपंचभयात्तग्रन्थगौरवभयात्। मध्याद्याद्यन्तयमकविकल्पाः कात्स्न्येन सामस्त्येनास्या

टि०टी० ख्यातुमीप्सिताश्चदुःकराभिमताएवकरांपतितत्रतेषुयमकेषुमध्येकेचन।सर्वपादस्थमध्ययमकव्यपे
तमुदाहरणमाह स्थिरायतेइत्यादि।स्थिराअविनश्वरीअयतिःप्रभावस्यतस्यामंत्रणांहेस्थिरायते।य
॥८॥ तांतींद्रिमा।रीचक्षुरादीनिमनःषष्ठानियस्यसःयतेंद्रियः।अतएवकृतारिषड्वर्गजयोनिगृहीतेंद्रियग्रामो
भवान्।यतेस्तपस्विनोनहीयतेनविद्यतेमायाशाठ्यंयस्याःसौअमायस्तस्यभावोऽमायता।अशाठ्यतापि
इयतेइयत्प्रमाणसुखायतितवानंदभूताय।किंभूताय।अयतित्वयंअगच्छतेविनाशंशाश्वतायेत्यर्थः व्यपेतं
सर्वपादस्थमध्ययमकमाह सभासुराजन्नित्यादि।हेराजन्तेगुणाःसुरान्देवान्नमयंतिनयांसेव।किंभूता
स्तेगुणाःभासुराःभासनशीलाः।पुनरपिकिंभूताःस्मृताः।गीताः।केषांमहीसुराणांभूमिदेवानांब्राह्म कैर्मुखैः ४
णानां।कासुसभासुपरिषत्सु।पुनरपिकिंभूतैःअसुराहतैः।सुरसामगरियसाआहतानिनसुराहतानि
असुराहतानितैः।वसुवित्तंतेनराजितानिअनुरागवंतितैः।किंभूताःगुणाः।प्रजासुचतुर्वर्णाश्रमल
क्षणासुरागात्मसुअनुरागवतीषु।राशीतांगताःपुंजीभूताः व्यवहितसर्वपादांतयमकमाहहेसत्र एम०
॥८॥

रितस्य भ्रमतया तत्वप्रियया मायया वचसा भातया तरं सरं क्षी आनंदेवो स्वतंत्रा समंतादामोदो हर्षः सु
रभिगंधो वा तेज विशेषतो मन्नातया नमे नैव ममफलं किंचन किमपि। मन्नपाकमनीयतया यतः श्रिये
पुंसौभाग्यफला हि चारुता सर्वपादांतयमकमव्यवहितमाह हे नाथ भक्ता दृशा उन्नतप्रकृतयः नतेः
रसं नम्रतामाध्यैन्यरसानुभवं न जानते। यतो विरुद्धे विरोधिनी खलु सन्नतेनते। संनतो दीनः दूनः प्रभुस्व
मोभाविः ते संनते नते यतः। तत एव पुरुषादीनाः शिरसा नते न नम्रेणाचरंति। अतोऽलंपंपाप्तिदैन्यर
सेन दीनतया परिग्रहेणाते न हेतुना ते तव सर्वपादमध्यांतयमकं व्यपेतमाह सावग्रभामांहंति। तेन
हेतुना मम जीविते न गलितम्॥ केनेत्याह। लीलया स्मितेन ईषद्धिकशितेन मधुविना। लनवदेनम्रु
नोदितेन पारुष्यरहितेनं जल्पितेन। व्यालोकितेन लघुना कथ्यमलवीक्षितेन। गुरुणागतेन मंथरगम
नेन। व्याजृंभितेन जघनेन च दर्शितेन प्रथमतृतीयपादयोर्व्यपेतं द्वितीयचतुर्थयोश्च व्यपेतं मध्यांतय
मकमाह॥ श्रीमानी सादि॥ आत्मानं परं पुरुषं स्वसाधारणाविशेषणो पादाना द्विस्मुं। तमेव हे जना

१०१८०
॥१८॥
9

आभेन मतप्रणामतः। यः स्थितिमान् स्थैर्यवान्। उत्पत्तिविनाशरहितः। मर्यादावान्वा। यस्य श्रीमा
नलक्ष्मीवान्। यस्य अमानं नमातीत्यमान्। जगत्सपर्या प्रावकाशः४। अमराः देवास्तेषां वर्त्म मार्ग आ
काशं तेन समानं सदृशं मानं परिमाणं यस्य सोऽमरवर्त्मसमानमानमानः। तं आकाशवद्व्यापकमि
त्यर्थः। आनतं च तज्जगच्च तत्र मध्यमानः प्रख्यातमानः मानः पूजा यस्य तं आकाशवद्व्यानतजगन्मध्य
मानमानं। भूः पृथ्वी तां मिमीते स्म इति भूमानः४। तंधादिपाठात् कर्त्तरि ल्युट्। कृत्यल्युटो बहुलमिति वा
कर्त्तरि ल्युट्। तं भूमानं। वामनवेषव्याजेन बलिबंधनोद्यतः वक्रवालाचलपर्यन्तं क्षितिमेकपाद
क्षेपेण मिमीतां न विद्यते मानं प्रमाणं येषां तान्यमानानि। अपरिसंख्येयानि नामान्यभिधानानि
हरिजनार्दनमधुसूदनादीनि यस्य सोऽमाननामा। तं अमाननामानं। अनंतीजीवंतीत्यानाः प्राणि
नः तैर्मतं आनमतं। न पुनरानानां मतमिति विग्रहः। क्तेन पूजायामिति समासप्रतिषेधात्॥ मति
बुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति तत्र विहितक्तप्रत्ययप्रयोगे क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी विधानात्तृतीयाविभक्ते

राम०
॥१८॥

ऽनुसन्त्रिरिति भंतव्यम्। भूतकालसामान्यविवक्षायां निष्ठेसनेनक्तप्रत्ययोसन्नोनलोकाव्ययनिष्ठाख
लर्थतृणामिति षष्ठ्याः प्रतिषेधात्। कर्त्तरि तृतीयास्यादेव। ननु वर्त्तमाने लडिस धिकृत्यमत्साघर्थेभ्यो
धातुभ्यो वर्त्तमान एव काले क्तप्रत्ययस्योक्तत्वात्। भूतेकाले निष्ठेसनेन क्तप्रत्ययानुसक्तेः तृतीयाऽनुसन्त्रि
रिति चेत् सत्यमेतत्। किंतु अपवादविषयेक्वचिदुत्सर्गस्याऽपि समावेशः इति मत्यादिभ्यो भूतेऽपिनि
ष्ठा भवत्येव। अन्यथा कथमेतदुक्तं भाष्यकारेणः तैः सूत्रविन्यासोऽपि न ज्ञात इत्यलमतिप्रसंगेनेति स्मि
तम्। अ आननेर्नतं आननतमित्यनवद्यं। अप्रतिमानमानं। अप्रतिमानोऽनुपमोऽभिमानो यस्यासा
वप्रतिमानस्तं॥ ॥ व्यपेतं सर्वपादयमकमाह॥ सारमंतामित्यादि। सारमंतं कामपूरप्रणीतवास्याप
नाप्यभिहिताऽभिसरणाप्रयोगं प्रयोजयंतं वल्लभं रमयंतीरमा माणप्रेरयंती· केन। उरसा· वक्षसा सा
कांतारसामनंवैघविघोपदिष्टरसामनंजरामरणाव्याधिध्वंसि। असारं फल्गु अवैति· मन्यते· किंवि
शिष्टं तं। सारभूतं· संसारमिव वर्त्तमानम्। किंविशिष्ट। उरसा रधरा· उरसारस्तु वर्णतता विभर्त्ति वहति·

र०टि०

॥१०॥

10

कनकाभरणाभूषिता पुनरपि किंविशिष्टेत्याह। आरवः शब्दस्तेनानुकृताः सारसाः पक्षिणो यया सा आर
वानुकृतसारसा। सा चासौ कांचिस्थमेखला च तया सह वर्त्तते इति सारवानुकृतसारसकांचिः इति पूर्वेणास
म्बन्धः इति प्रथमतृतीययोराद्यन्तद्वितीयचतुर्थयोर्मध्यादिययमकव्यवहितमुदाहर्तुमाह मनयानमेत्यादि।
संधिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावानां गुणानां याथातथ्येनानुष्ठानं नयस्तद्विपर्यासोऽनयः तौ नयान
नयौ लोचनौ यस्याः सा नयानयालोचना दण्डनीतिः। तदुक्तम्। दण्डनीत्यां नयानयाविति। नयानयालो
चनया दण्डस्या। अनया प्रसह्य मनुभूपमानया। अनो बलं तद्यासनुसरति सानया। क्षिप। तया आनयाच
तुरङ्गबलानुसारिण्या नयानयांधानविनय। नयानयावुत्कृष्टवृत्तौ तमोरंधाः। अंधाः इवांधाः कार्याकार्य
विपर्यासितमतयो मूढास्तान् विनय। शिक्षय। हे राजन् इत्यध्याहार्यम्। कथंभूत। आसमंततो नयेन
नीतिशास्त्रेण आयतिराज्ञां प्रभुता यस्य संबोधनं हे आनयायते। नीयं ततः इति नयाः अभिप्रायाः पुंसि संज्ञायां एम०
घः। तान् अपाक्षीत। अगमत्। भावान् कथंभूतान् जिनयानयान्। जिनः सुगतस्तस्य यानं ततयातीति ॥१०॥

जिनमानमा। आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। बंधश्लेषार्थगतहरावर्जिताः। अयः पुण्यं तद्दत्तीति। अर्शादिपा
ठादसमासांतादच्। अयएव आनः प्राणो नक्तं याति। अथवा। अयश्च आनश्च अयानौ याति यो सावयाः।
नयस्तस्या मंत्रणां हे अयानय। अनायान तिरस्तानजनयसंपादय। अनया श्रितान्। अनयः उत्कालक्षणः।
अयः पुण्यं तस्य तिषेधो वा अनयः पापं तमाश्रितान पापनिरतान् पुंसो निरस्यं॥ ॥ चतुर्ष्वपि पादेष्वाद्यंत
यमकेव्यवहितमुदाहरति रवे गीत्यादि। यस्य विक्षोरवे राध्वनिनाम्नयेति उद्विग्नः। कोसौ। भौमो नरका
सुरः। कथंभूतस्य हरेरित्याह। ध्वजवर्त्तिवीरवेः॥ ध्वजवर्त्ती वीरः विः पक्षी यस्य तस्य। क्वावेति। संयति संग्रा
मे। कथंभूते अतुलास्त्रगौरवे। अनुपममस्त्रगौरवं गुरुत्वं यत्र तस्मिन्। रवेरिवारिरस्यस्येवाऽसह्यप्रता
पस्य। तस्याऽस्य पुरः पुरस्तात्। रिपुंजरासंधं अवेतजानीतानुल्यं सदृशं कस्येत्याह। अवेः। अविर्मेषस्तस्य।
भैरवेभयानके संयतीति पूर्वेणासंबंधनीयम्॥ ॥सर्वपादेष्वव्यवहितमाद्यन्तयमकमाह॥ मया
मयेत्यादि। मीनातिमारयतीतिमयः। पचाद्यच्। असावामयश्च तत्मयः व्याधिः तेनालं व्यते आप्नीयते इ

तिमपामपालब्धः सचासौ कलामपश्चेंदुः स एवामपोपस्याः साः मपामपालब्धकलामपामपातो· मपा

रं०टि० मपालब्धकलाममामपां। अमांपुरापेवतीं। अमातव्यो ऽप्राप्यो विरामो ऽवसानं यस्य येन साचमातव्यवि

रामस्तस्यामंत्रणं हे अमातव्यविराम· आमुष्मन्· सखे मांवद्व भां अहं अमपाममपामगतो ऽस्मि। किंवि

॥२२॥ शिष्टं· मपाममपा त्रिम्। यमनं पामः तस्य प्रतिषेधः अपामः अनुपरमस्तं पाति अपाममपा। अथवा। पाम

न इति न पाममपा इति क्विप् प्रतिषेधः। समासस्तु अमाद्भोज्यादिषु पागतः सिद्धः। अपाममा अविना

शिनी आर्ति ७ पीडा विरहव्यथा यस्यास्तां अपाममपा त्रिम्। कयापामहमया मित्याह। निशमारात्माहे

तुभूतया॥ किंविशिष्टयेत्याह। आममपाममपा। आममयंति हृजं ति इत्यामामाः आमामामाः प्रहरा यस्याः सा

आममपा मातया आममपा ममपाममपा सह। आममसंयोजम। कांकांताम्। हे करहणाममम। काहरीक सखे

। किंविशिष्टेन मया। आममया। आमो रोगः विरहव्यथा तां याति यः स आममपा इति क्विप्। तेन आममा· राम०

विरहव्यथाभाजा। ततो यं समुद्रापार्थः। यां वद्व भां पुरापवतीं गतो ऽस्मि संकल्पेन शरीरेणा रात्माहे नु ॥२२॥

भूतमातां चंद्रदर्शनव्याधिव्याधिव्यथाकदर्थितां। अनुपरतां विरहव्यथां। हे सखे कारुणिकमया विर
हव्यथाभाजा सहसंयोजयेति केनापि कश्चित्सखा स्मराभितप्तेन प्रियतमाप्रसंगं प्रतिप्रार्थ्यत इति।।
।।सर्वपादेष्वव्यवहितमादिमध्यांतयमकमाह।। मतामित्यादि।। हे राजन् तव मतौ बुद्धौ अपतिउपढौक
ते। का। समता समंजसता। नवकतां किं कुर्वतीस्तवेत्याह। अतताम्यतः। अनाकांक्षतः। कामित्याह। उन्न
मता विलोमताम्। उन्नमस्य भाव उन्नमता तस्या विलोमतां प्रतिकूलतां जघन्यतामनभिलषतः क
थंभूता समतेत्याह। धुनाना निरस्यंती। कां। अकामतां निःस्पृहताम्। किं विशिष्टां मतां। केषां अरम
तां विरमतां तपस्विनां। पुनरपि किं विशिष्टा। अतापेन अक्लेशेनलभ्या प्राप्या अग्निमता पांसुरःसर
तापां अनुलोमता आनुलोम्यं यया सा। आतापलब्धाग्निमतानुलोमता।। ।। चतुर्ष्वपि पादेष्वव्यवहित
मादिमध्यांतयमकमाह कालकालेत्यादि। कालो यमः। तस्य कालो विपत्तत्वादनुसत्तिविनाशकं धर्म
कलात् कालकालो महेश्वरः तस्य गलः कंठः कालो मसृणः कालं कृष्णं मुखमाननं यस्मा, सो कालमुखो

गोलांगूल कृष्णवानरः। कालकालगलश्च कालश्च कालमुखश्चेति द्वंद्वः। तेषां कालः कृष्णता तद्वंद्वमनो
दं०टि० ज्ञादिभ्यश्चेति वुञ्। अलमतिशयेन कालं शिरो यस्याः सा वलकालको मयूरः। पृषोदरादित्वादलमो
॥१२॥ ऽनुस्वारलोपः। तस्मात् लपनं विलपितं यस्मिन्न सा वलकालकालपनः स चासौ कालश्च वर्षासमयः तत्र का
लसंघनश्चेति द्वंद्वः। तद्वदतिशयेन कालाः कालकालाः। कालकाला एव कालकालकाः। ते च ते अलकाश्चे
ति विशेषणविशेष्ययोरावहुलमिति समासः। तेषामालक्षितं तेन कालकं समस्तकं यस्याः सा· कालकालग
लकालकालमुखकालका·लकालकालपनकालकालघनकालकालकालकालसितकालका इति बहुव्री
हिः। ललनैव ललनिका अलका यक्षपुरी तस्या अलकायाः स्वामी धनदः तद्वल्लकः समर्थः तस्य संपद्याज
गल्लीरागानाद्वर्षासमयः। आलगतु आलिंगतु। हे कालकालवर्षासमय। कथंभूत। कलिकालकाल· कलिश्चा
सौ कालश्च कलिकालः। तद्वत् कालः कृष्णः। तस्या मंत्रणं। अथवा· कलिरिव कालस्तद्वत् कालः कृष्णस्तस्या रा०म०
मंत्रणं। अथवा। कलिः काल इव कलिकालः दुर्भिक्षः तस्य कालः सस्यनिःफलितहेतुत्वात् विपक्षः तस्य संबो ॥१२॥

घनं· हे कलिकालकालः कालवर्षाकाल अलकालकालक· यत्तपुरीनाथ वसुसमर्थ· एवं विशेषविशिष्ट
स्मिंस्त्र भारावभासितकाठमलिकाश्मालगतु। मामिल। ध्याहार्यम॥ ॥ संदष्टयमकस्थानमित्यादि। संदष्टश्चा
सौ यमकश्च संदष्टयमकः तस्य स्थानं प्रदेशः पादयोर्द्वयोर्मध्ये दंतादितदा स संदष्टयमक इत्युच्यते। सन्दृष्टेण
शोमो ध्वजवर्तिवीरवेरवेरंवोऽश्मस्यंस्मां अतस्वादिश्वादि इति द्वंद्वः। तेषाममममर्थः। अंतपदस्याऽपि पदस्या
दिपदस्यांतपदं मध्यमकनूपं स्यात्तमप्येतत्। स्यातं अशेषमकीर्त्यते। यद्यप्याद्यंतमयमकादिष्वंतर्भव
त्येतत्। तथापि विशेषादिषु संदष्टयमकलक्षणासंगतं भूतलात् पुनः किमिति संदष्टयमकलक्षणानिरूपणं
पद्यगित्याह उक्तां तर्गतम्। अबलामानिनीक्रूरा तनुः। केनहेतुभूतेनो पोढरागा संजाता भिलावेत्याह। म
देनमदिषार्थ पथ्यग्य पितइति॥ ॥ संदष्टयमकमुदाहरति। उपोढरागेत्यादि। उपोढो रागो यया सा उ
पोढरागापि तेन मन्युरसेन यो जिता। संघेराविकारेण। तथापि मदेन सामसरानः पापंतेन मदेन साम
सापेनकार्शणसा। मन्युः क्रोधः स चासौ रसश्चरिता। यद्यपि क्रोधे रौद्ररसस्थायीभावो न रसस्तथापि स्था

दं॰ टि॰ मीमांसकोनरसस्तथापि अभेदोपचारात् कार्यकारणयोः कथंचिदेकत्वपरिमाणात् क्रोधोऽपि रस एवेति
। मन्युरसेनेत्युक्तमिति सदोषः। अत एव नयोजितानमोजयतीत्यत्र। आत्मानमप्यासहेति सामर्थ्यादवसीयते
॥१३॥ शठस्य द्विष्टत्वादन्यस्य वाक्रूपमाणत्वात् अपकृतत्वाच्च नयो जितेत्यादिकर्मणः कर्तरि कर्तरि क्तः। न केवलमे
तदेवाथात्मनगो मन्मथत्वेनेतापि निर्वतर्त्ते गंच स्वं तस्य भावोऽनंगता पि त्तां गता पित्स्मरः शारदीपि तशारीरं
13 तापिममपूर्वमिपति। इयत्समाणापतापमाख्वदापना मानवभूव। यथासंप्रतीतिमासेति। खुरवप्रयो
गो अस्तेर्भूप्रयोगादन्यत्र भूभावस्य आर्धधातुके प्रतिषेधाभावादिति॥ ॥समुद्गलक्षणमाह॥ अर्था
भ्यासः समुद्गः स्यात् ज्ञातेर्द्धं तस्य वा पदर्द्धं तस्य यो भ्यास आवृत्तिः समस्तात्। तस्य समुद्गस्य भेदाविकल्पाल्त्र
यो व्यवहिताव्यवहितोभयरूपः त्रिविधः समुद्गो भवतीसर्थः। न केवलं समुद्ग एवं वि। धात्तथापादाभ्यासो
प्यनेकात्मा। पादस्य एकशो द्वित्रिश्च योभ्यासः स व्यवहिताव्यवहितोभयभेदेनानेकात्मनेकरूपः स्यात् राम॰
। स च प्रजप्यते निदर्शने स्त्वदाहरणोपितिः॥ ॥तत्राव्यवहितं समुद्गमुदाहरति॥ ॥अनाख्येयमइत्यादिन ॥१३॥

विद्यते आदरो यस्याः सा अनास्था तस्याः संबोधनं हे अनास्थे · सखि मः त्वमावर्ज्यः परिहर्त्तव्यो ना पुरुषः
किं विशिष्टया । परमायतमानया । परमः प्रकृष्टः आयतो दीर्घो मानो गर्वो यस्याः सा परमायतमाना तया
त्वया सत एव अनाराध्यः । स्थेयः सत्वया · स्थिरतरं सत्वं बलं यस्याः सा स्थेयः सत्वा तया । परमायतमानया । परं आ
नंदवता · आयतमानया । प्रमलवत्सा ॥ ॥ अव्यवहितां समुद्गमुदाहरति । न राजिता इत्यादि । हे राजन् । कथं
भूता भवता जिता इत्याह । मानया समित्या · मानमनापूजा तया समित्या संयुज्य · तेन राजिताः न शोभिताः । किं
प्राप्य । माननया समित्या । मा नो गर्वो नयो नीतिः । मानश्च नयश्च माननयौ तत्प्रयोः सा नियत तमित्स प्राप्य एता
वता । संग्रामे भवता मारिता न पुनर्विनाशाग्रहेण उपस्थिताः ग्लसिताः । लहिता वै स्फुटम् । कथंभूतेन भवता
वैभवतापेन । विभो भर्गो वो वैभवं तत्तापयंतीत्येवं शीलो वैभवतापनस्तेन वैभव तापेन । रिपुप्रभुताप
हारिणा । कथंभूतेन । विनापनेन । आप्नोति व्याप्नोति संपत्तिर्वा आपनस्तेन व्यवहितां व्यवहितां समु
द्गमुदाहरति ॥ ॥ कलापिनामित्यादि ॥ कलापिनां शिखंडिनां वृंदानि कुलानि चारुतमारम्भतया सहर्ष

२०।८० पयांति।संगच्छंते।कलापिनांचकमुदंतत्रलपंतिएवंशीलाःकलापिनोहंसास्तेषांचआरुजापःस्वराःअपयां
तिःअपगच्छंति।हीयंते।किंभूतानाम्।वंदानिलापोढघनागमानाम्।वंदानिलोमन्दानिलस्तेननिरस्तो
।।२४।। घनोगाढःआगमःसंचरोयेषांतेवंदानिलापोढघनागमास्तेषामिति।तदेवंत्रिःप्रकारमपिसमवसरमा
मंपादाभ्यासमुमुह्यमुदाहरति।।तत्रव्यवहितमेकयाःप्रथमपादाभ्यासमाह।। ।।नमंदयेत्यादि।नमन्याद
योःपतनजीवितेश्वरःप्रियतमोमयामंदयाजउप्रकृत्यासाऽसानसमालिंग्यतेनसमालिंगितः।किंभूतया
दयावर्जितमानसात्मया।दययाकरुणयाआवर्जितोमानमस्यआत्मास्वरूपंयस्याःसातथाभूतया।पुन
रपिकिंविशिष्टयाःपुनरपिकिंविशिष्टयाआवर्जितमानसात्मया।आवर्जितःस्वीकृतःमानसात्माहंकारोयया
सातथाभूतातया।कथमालिंग्यतइत्याह।उरस्युपात्तीर्णपयोधरद्वयम्।उरसिवक्षसिउपात्तीर्णपयोधरद्वयं
स्तनद्वयंयस्मिन्नःतथ्याभवतितथाकान्चिदपहस्तितप्रेमणाप्रियतमामामानिनीस्वरहुताशंसंतमहरनुन्नो
ते।। ।।इतीयपादव्यवहितप्रथमपादाभ्याससमुदाहरति।।सभासुराणामित्यादि।सुराणांदेवानांसभा राम०
।।२४।।

ष्यापिका। किं विशिष्टा। अबला। न विद्यते बलदानवो यस्यां सा अबला। तस्यै दूरान्व्यापादितत्वात्। अत एव बलभिदुच्यते निर्दशाधीशः। किं विशिष्टा। विभूषिता। विभवः प्रभवो वहस्पतिप्रभृतयः तै र्भूषिता या सभा
सा। हे राजन्। त्वत्तव गुरवो विद्या विनयसत्यसागादिभिः आरोहिण्यानूना। किं विशिष्टैः। मृणालधवलैः। यस्य
सद्वृत्तं भूतस्त्वं पुरा नगरीणां भासुराणां भासनशीलानां। अबला लक्ष्मी भूषिता अलंकृता। विहारयन। सम्प
न्न। संपदो लक्ष्मी र्निर्दिश्या ऽनुभव॥ ॥ द्वितीयतृतीयपादव्यवहितं प्रथमपादाभ्यासमाह॥ कलंकमुक्तमि
त्यादि॥ लरतो लां विहामान्यं जनं कं न हंति। किंतु हन्त्येव। किं तादृिसाह। कलं मधुरमुक्तं भाषितम्। तथा स्तन
द्वयी चकी दशीसाह। तनुमध्यनामिका। तनु च तन्मध्यं च तस्य नामिका नमनक्रियायाः कर्त्री। अनेमा मा
साधारणां जितं द्विपत्तमुल्कम्। स्त्रीभिः कस्य न खंडितं भुवि मनइसे तारपिल्लत्नौ ऽन्यत्र व्याप्रियतइत्युक्रम
। अतो हेतोः भूतं प्राणीनं शरीरिणां कलंकमुक्तं दोषरहितं। हि स्फुटम्। अनामिका कनिष्ठिकायाः द्वितीय
स्या नगता अंगुलिः अनामिके त्युच्यते। सानिपातिर्क। गणने। संख्याने निर्देशाराको द्वाविति कर्त्तव्ये भव

न्मुखेभवल्लभधाने॥ ॥व्यवहितं द्वितीयपादाभ्यासमाह यशश्चेत्यादि। यशश्च तथा राजश्च तेन तव सैनिका रिपु
यं०टी० वितन्वते। विस्तारयंति। हे राजन्। अजोपम। अजो ब्रह्मा तेनोपमा यस्य तस्यामंत्रणं। ब्रह्मसम। दंशिताः का
सन्नाहाः। कपायुधा हेतुभूतया। संग्रामे रतो तिमावन्। किमेतदेव तव सैनिका वितन्वते उतान्यदपि कुर्वंतीत्या
॥१५॥ ह। वितनु विगतशरीरम्। अतीजसं तेजोरहितम्। अपमदं अपगतगर्वं वितन्वते जोपमदं। दंशिता निती ह्या
नि। आयुधानि शस्त्राणि मेतेतथाविधाः॥ ॥व्यवहितं द्वितीयपादाभ्यासमाह। बिभर्तीत्यादि। भुजंगमः शेषः
भूमेर्वलयं वृत्तिति मंडलं बिभर्ति दधाति। किमेकएवः नेत्याह। तेन तव भुजेन बहुना अमासह। बहुजवलस्याह
यकमंतरेणो काकीशेषो हि भुजमहीभारं वोढुम समर्थ इति। स्मरतोऽवधारमतो मत्स्यकाशा तस्य चितंए
जितं उत्कं वचनं एकं भृणु। आकर्णय। किं तदेकमुक्तमित्याह। स्वमवेस भूधरं भुजंगमो मा स्मरतो मदं चित
म। स्वं निजं भुजं बाहुं अवेस जानीहि। भूः पृथ्वी तां बिभर्ति भूधरः। तं उद्वृ भूभारं तातोद्वह त्वं स्वराजन् मदं गर्वं यम०
चितं राशीभूतं मा स्मगमः। मा काषीः त्वं गर्वमित्यर्थः॥ ॥तृतीयपादाभ्यासमाह॥ स्मरानलइत्स्मरानलः ॥१५॥
15

कामाग्निः मानविवर्द्धितो मानोचितोपः स निर्वर्तिं प्राक्तनीं प्रियानागमजनितां। तामरसेक्षणे पंकजलोच
ने सखि किं ते तवनापाकरोतिन निरस्यति। समंततात्समंततः। अपाकरोत्येव। समं प्रगपन्न ततो विस्तीर्णः।
रसे नीरसे सरोजे न स्फुटितेइति केचित्। वयस्यां संजातस्मारज्वरां मानग्रहग्रस्तविग्रहामवलोक्य काचित्
चतुरविलासिनी ममस्यग्नमर्मपूर्वकमिदमाह॥ ॥अव्यवहितं प्रथमपादाभ्यासे निदर्शयति॥ प्रभावतइ
सादि। वासवस्याखंडलस्य प्रभावतस्तेजस्विनः। नवासवस्य नवः प्रसन्नः आसवः सुरा दुग्धाब्धिमंथनोत्थितं य
स्य तस्य नामनं। नमनं नामस्तं करोतीति नामनस्तस्या मंत्रणं नमानक्रिया याः कारक। प्रभावतः प्रभावात्।
प्रभुशक्तेः। हे नाम मनः स्वमंकस्यापन्न त्वप्रणाम लपि प्रभौ प्रविष्टस्य जगतः। अतो हेतो विच्छित्तिर्नामस्फु
टमा। स्फुमतइति सर्वो याग स्तस्य न आसीत्। वभूव नैव तत्र पि भुवनं रत्तति न कदाचनापि प्रज्ञानां विच्छेदोक्षि
र्जात इत्यर्थः। अथवा किं विशिष्टस्य स तस्य। नवसवस्य। नव आसवः सोमो यास्मिन्स नवासवः अथवा
पौंडरीकयज्ञे सुरां पिबेदिति। अतो यज्ञविशेषणं नवासवस्येति॥ ॥द्वितीयपादव्यवहितं प्रथमपादाभ्या

द्वि॰टी॰ संहिराह। परंपरापाइत्यादि। परं वैरिणां लंपरापाः अगमः। गतोऽसि। कथंभूतस्त्वंबलवाः। बलं शक्तिस्तद्धा
तिगच्छतिःवलवाः। वाति। क्षिप। बलं वैरिवीर्यं चतुरंगं च वारयतीति बलवाः। वा रमतेः क्विपि णिलोपे रेफस्य वि
॥१६॥ सर्जनीये रूपम्। रणानां संग्रामाणां धूलिस्थलीः पांशुराजीनव्यो म्निनभस्थले निधाय कृत्वा हं धनु। परमस्वी
16 मिनं। परापाः प्रकृष्टापाः परंपरापाघणमावलवारणास्तेषां बलं हस्त्यश्वरथपादातिलक्षणं वारयंतीति तेःवल
वारणाः॥ ॥ द्वितीयपादस्य हि रम्यासमाह। ॥ नम्रद्दध इत्यादि। नम्रद्दधोन प्रसेमि। वाचं वदीयां। मिथ्यावित
पार्थमि। हे अलज्जनिस्त्रप भवद्विधानां। कथंभूतां वाचं। भवद्विधानं प्रयोजनं यस्याः सा भवद्विधाना। न समः
असमो विषमः स चासावहिश्च सर्पस्तस्येव तानः प्रपंचो यस्याः साऽसमाहितानाःद्विधानां द्वैधीभूतां च भ
वद्विधानां यस्याः सा भवद्विधाना भवद्विधाभावतां। अथवा भवती। जायमाने स सान्तलक्षणां यस्याः सा भव दम॰
द्विधाना तां हे असमविषमःनहिता अहितास्तेषां अहितानां वैरिणां हे अलज्जबादशानां असिरचितानां ॥१६॥
मत्रिशिष्टाष्टानां व्यलीकानां। जायमानप्रयोजनाकुटिलःभुजंगजम्रयामनस माना जात द्वैधीभावां स सान्त

संभ्रमं अहेन प्रसेमीत्यर्थः॥ ॥प्रथमपादस्य निरुक्तिमाह। सन्नाहितइत्यादि॥ ब्रह्मा तस्य मानः पूजा
सन्नाहितः सन्नद्धः सलज्जीभूतः उमानो ब्रह्मपूजा यस्मिन् सन्नाहितो माने यथा भवत्येवं अराजसत्तेन। र
जसा निर्वृत्तो राजसः न राजसः अराजसः सत्वप्रकृतिस्तस्यामंत्रणं हे अराजस। इनः स्वामिन्। सन्नाहितोमस
न्नाहिता नामरातीनां उमा कीर्तिर्यस्याः सो सन्नाहितोमः। न नमती त्यनमा। राज्ञः सेना राजसेना। राजचतुरंग
सैन्यम्। अनमा अभंगा राजसेना यस्याः सा अनमराजसेनः। सन्ना सत्पुरुषः। उमा गौरी। न विद्यते मी रोगो य
स्याः सा अवनमः सचासौ राजा च स यामपरहितश्चंद्रः। उमा च अनमराजश्च उमानमराजौ। आहितौ स्थापितौ
अर्द्धे देहे जटायां उमानमराजौ येन सः आहितोमानमराजः शिवः। तेन। सेनः। सह इनेन स्वामिना वर्त्तत इ
ति सेनः देहार्द्धमूर्द्धविवर्त्तगौरीहरचंद्रहरसेना आहराजा। सन्नाहितः कृतसन्नाहः। माप्रतिषेधे अकृतप्र
णामः। उन्नतः प्राकृते राजसे शोभसेनेति द्वितीयः प्रतिषेधः। तेनायमर्थः। हे राजन् सत्पुरुषोपस्यं सकृत
सन्नाहः। मानराजसे। अपि तु राजस एव। सन्नाहितो मानं कृतब्रह्मपूजं यथा भवत्येवं विध्वस्तारातिकीर्त्तिः

।अभंगचतुरंगबलगौरीचंद्रधरहरसेनाथपरमेश्वरपरममाहेश्वरराजोहितेस्वामिनिति कश्चिन्महीप
दं०टि० तिः कविनोपश्लोक्यते॥ ॥पादाभ्यामसमुदाहृसमहत्तामुपसंहरति। सकृदेकदेशाः द्विःत्रिश्च यः पादाभ्या
सः प्रकीर्त्तितः। एवमनंतरोक्तन्यायेन श्लोकद्वयं तु मुक्तार्थसंगतार्थम्। श्लोकाभ्यासश्चावृत्तिः स्मृतः। पद्ये
॥१७॥ मुदाहरति॥ ॥विनायकेनेति। हे राजन् पृथ्वी ममतुला निरुपमा॥ अभीताभयदहितापितुमारभ्या। किं
विशिष्टेन भवतेत्याह॥ विनायकेन सह अमुख्यो नायकं विशिष्टानायकाय यस्यासौ विनायकः तेन विनाय
17 केन। यद्वा। विनायकेन विशिष्टां श्रेणां नयतीति विनायकः सेनापतिर्वा तेन वर्त्तत इति विनायकः तेन। वृत्तोपचित
वाहुना। वृत्तौ वर्तुलौ उपचितौ पीनौ वाहू यस्यासौ वृत्तोपचितवाहुस्तेन। सुष्ठु अभिमानः तिति उतएव न अ
मित्रोद्धारी· तेन रिपून्मूलनेत्येकोर्थः॥ द्वितीयोर्थो व्याख्यायते॥ अरिरागावेरिया पृथ्वी मही ममतुलाममः कृता
तः तस्य तुलादोला· अभीता अभिमुखमिता प्राप्ताः आश्रिता। किं विशिष्टेन रिपुणा इत्याह। विनायकेन एम०
।विगतनायकेन। भवता· सता। वृत्तः संवृत्तः उपचितं वितासमीपं वाहु यस्यासौ वृत्तोपचितवाहुस्तेन। स्व ॥१७॥

स्वमित्रं स्वमित्रं तत उज्जहाति स्वमित्रोज्झस्तेन स्वमित्रत्यागिना। स्वमित्रोज्झ इति उत्पूर्वस्य जहातेः क्विपि तृ
तीयैकवचने आतो धातोरित्याकारलोपे। हस्वेव ज्जाहानिः पूर्वं चतुर्थत्वेनूपम॥ एकाकारात्मवतारः पादा
यस्य तदेकाकारचतुःपादं च तन्महायमकं इत्याद्यमोपस्य। तस्याः पि हस्यते ऽभ्यासमावृत्तिः सा परा प्रकृष्टा
उत्कृष्टाम मकक्रियायमकरचनातामुदाहरति। समानयेत्यादि॥ यस्तनयापास्तः प्रयत्नमानः पूजामास
अमानश्चयासमानो सदृशो जनाधिकमानरहितो यस्याः सा समानया समाना तया। अविद्यमाना समा
ना सदृशी यस्याः सा अममाना तया। असमानमानिरूपमया। मानोऽभिमानो गर्वो वा सह तेन वर्त्तत इति स
मानात्तया। सामिमानया सगर्वया वा। सैममः आनः प्राणो जीवितं यस्याः सा समाना प्राणसमा तया समा
नया प्राणसमया। वल्लभया समानमसंगमय। समाङ्पूर्वो गमिज संगमे वर्त्तते। असमानं स्वस्मादधिकव
लं यातीसमानमस्तस्यामंत्रणं हे असमानय। नविद्यते समोऽन्यो यस्य वसमस्तस्य संबोधनं हे असम
म अनुपम सर्वेश्व नयास हमा संसमो गंनय इति कश्चित्स्त्रियासंगमं प्रतिप्रार्थयते। समानप्रयत्नपूजन

दं०टी० पास्तगर्वयापाप्राणासल्लिभयावल्लभयातयास्तहहेऽसमानया। अस्तमसखेमांसंमोजयेति समुदायार्थः॥
॥ अत्रैकावृत्तिमहायमकसंकीर्णमुदाहरति॥ धराधराकारधराधराभुजामिति प्रथमपादे मध्याद्यव्यपेतंय
मकं। भुजा महीं पातुमहीनविक्रमा इति द्वितीयपादे व्यपेतं मध्ययमकं। क्रमात्सहंते सहसा हतारयो रयोद्धु
॥१८॥ राद्दसत्रसंहृष्टं। रयोद्धुरा मानधुरावलंबिन इत्यत्र व्यपेतं मध्यपादयमकमेकस्मिन्नेव वृत्ते इत्यतः संकीर्णमु
च्यते। अस्यायमर्थः। धरा पृथ्वी तां धरति दधातीति धराधरः शेषः तस्याकारस्याकृतिः तं धराधराकारं धरंतीति
18 धराधराधारधराः। धरां भुजंति रक्षंतीति धराभुजो राजानस्तेषां भुजाः स्ताः। महीं पृथ्वीं पातुं रक्षितुं महीनो
ऽप्यधिकः विक्रमो वीर्यं येषां ते क्रमात्त्रापातुं सहंते समर्था भवंति। सहसा स्फुटिति हता अरयो यैस्ते सहसा
हतारयः। रयो वेगस्तेनोद्धुरा उत्कटाः। मानोऽभिमानस्तस्य धूर्भारस्तेन धुरं अभिमानाग्रेसरतामवलंबंते मा
नधुरावलंबिन इति। शेषाकारधराः प्रलंबपीनाः पृथ्वीत्राणानिर्वाहवः पृथ्वीं रक्षितुं समर्थाः स्फुटिति विध्वस्ता अ रा म०
रातयोऽप्रच्युतपराक्रमाः क्रमानतिलंघनेन रयो वेगः तेनोद्धुरावाभिसिक्तानां मार्गे रसत्तावलंबि ॥१८॥

नइतिसमुदायार्थः॥ ॥प्रतिलोमयमकमाह। आवृत्तिः प्रातिलोम्येनेत्यादि। प्रातिलोम्येन प्रातिकूल्ये
न या आवृत्तिः वर्णानां पादार्द्धश्लोकगोचरा। पादार्द्धश्लोकश्चेति द्वंद्वः। ते गोचरो विषयो यस्याः सा
तद्यमकं प्रतिलोमकमिति स्मृतम्। वर्णानां प्रतिलोमादिति हेतुपदम्। तदुदाहरति॥ तत्र पादप्रतिलोम
माह॥ ॥यामताशाकृतायासा इत्येकः पादः स च प्रातिलोम्येन पठ्यते। ततोऽसावेव द्वितीयः पादो भवति
। तथा हि। सायाताकृशतामया रमणारकताते स्तु इतरः पादः। स प्रातिलोम्येन स्तूतेताकरणामर इति
चतुर्थः पादो भवति। तदयं पादद्वयं प्रतिलोम्येन पठ्यमानं पादद्वयमस्य यो निर्भवति। इति प्रातिलोम्य
मुच्यते। अस्यायमर्थः। मता आशा यस्मिन्नसौ मताशः। तस्यामंत्रणं हे मताश। कृता आयासः खेदो यया
सा कृतायासा संजनितखेदा या सा कृशतामया आशायतापाप्ता। अतः किमयं भविष्यतीति। हे रमण
का तआरकतातेस्तः इयति गच्छतीत्यारकः। तस्य भाव आरकता। गंता आगमनमस्मादुहं तवास्तु भवतु
। आगमनमस्मादंतिके तव मा भूदिति। स्तुतं स्तवमेति स्तुतेतः तस्यामंत्रणं हे स्तुतेत स्तव प्राप्तः स्तुतः।

अकारणामरश्च अविद्यमानं करणं कृतिर्येषां ते अकरणाः। अकृत्रिमाः सत्याश्च अमरा हरिहरादयो देवा यस्या
दं० ठि० स्सा वक्करणामरणामरणमहेक सत्सदेव। इदं चोपहासपरं नेर्ष्यापरवचनम्। स्कृते ताकरणोति। तेनायमर्थः। हे
पदे निर्दैवतनिंद्यविषयासम्भवादिजधार्मिकमालिकयेन लब्धाजनिताश्रतमम इद्दृशीयमापादिता परि
॥१९॥ तापाकृताकृत्स्नांगताः तस्मात्तवममागरेश्चागमनंमागमनं काचिदपि भूदिति कदाचित्काश्मिलांतः कुपितया
19 प्रेमभयनिर्भरया। स्वैषमभिधीयते॥ उक्तं पादप्रतिलोममर्द्धप्रतिलोममुदाहरति॥ ॥नादितो मदनाधीस्वा
नमेकाचनकामिता। इति श्लोकार्द्धं। एतद्देवता प्रातिलोम्येन पठ्यते· ततोऽपरार्द्धमुत्पद्यते इति अर्द्धप्रतिलो
मस्य स्वविवरणं। नादो ध्वनिरनाहतो बोध्यपुष्प्यापारजनितस्वस्वमयमहिमातिप्रपंचकस्वयमस्य हेतुनका
माद्युपद्रवविधातहेतुः शैवसिद्धांतोक्तशिलालंबनं यस्याऽसौ नादिविभूतिप्राप्तो योगी तस्मान्नादितो
योगिनः कामोयोपि। हाघभिलाषायो यस्याः साम्मदेनधीर्बुद्धिः स्वास्वकीयापत्तोननैवममकाचनकाचि एम०
दपि· कामिता· तथा· तामिका। तमुकांतायां वर्त्तते· तमनंगततातामिका। भावेवुञ्। तामिका आकांक्षासा ॥१९॥

चनैव कनकामिनहेतुभूतेन। किंविशिष्टेन। दमनोदिना। दमनं उपशमस्तं नुदत्यपनयतीति तत्‌ दमनोदिना
। किंविशिष्टा। स्वाधीना स्वायत्ता तेन तास्सर्पतास्सर्पार्थ्यमो निनीवीतरागस्य बुद्धिवकामतो तो मममनक
चनरागिता अस्ति तव कामिनोपशमशापतेन भवतित्तव मनोभव विषयाकाचन तृष्णाऽस्ति। अहं च योगी
तत्तोमहेतुभूतेन किमेकादृशादिबाधास्तीति कश्चि। मुनिः चित्तप्रसादनिमित्तं पकर्मविरचयति॥ ॥श्लो
कप्रतिलोममुदाहरति। यानमानममाराविकशोनानजनासना। यामुदारश्शताधीनामामायामनमना दिश
। अयमेव श्लोकः प्रातिलोम्येन यमेततत्‌ तदा परो भिन्नार्थः श्लोको भवतीति श्लोकप्रतिलोमस्य व्याख्या। या
नमानं मदुत्कम्‌। हरिर्महायमनेन नानुयापिनं महाज्ञाननमानुसारिणामिसर्पः। ततो यतो ज्ञानार्थवृत्तेः
। मानोऽभिमानः पूजा वा। यानं च मानश्च यानमानौ तौ यातीति यानमानमया। ज्ञानिनो मानिनो पूजाश्च मार
यतीति मारः कामस्तमवंति रक्षयंतीति नियममयं तिमाराविनो जितेंद्रियाः। यानमानाश्च ते माराविनश्च तेषां
यानमानममारावीणां कशोर्वचमपध्धि रिवपाकरोतीति चित्तविकारहेतुत्वेन दुःसहत्वात्‌। तथाजना

रं॰टी॰ नजनासनता।जनः आनः प्राणाः सत्वं मनोबलं येषां तेजनानाः।तेच तेजनाश्च तेषामासनता।आसमंतात् अ
स्यति निरस्यति बाधत इत्यासनता अस्य आङ् पूर्वस्य नंद्यादिपाठात् कर्त्तरि ल्युट्।कर्मणि षष्ठीसमासः।योमु
॥२०॥ दाहं रताश्यात्याधीनामायामननमनादिना।उदाहरणः प्रभवस्तेषां शतानि तेषामामयत्ताश्च धीनाताता सामया।आयमा
गमननमनादि अभिहता आहृतेति यावत्।आपमानादिनेस्यचतुर्विशासिगुणेनवमसतेतदकीर्तितमाचरि
20 तं कविनेति कर्मकारकम्।ततः प्रधाने कर्मण्यापायमिस्यत्र द्वितीया भवत्येव।तस्या ऽनभिहितत्वात्कर्मणि द्विती
यान भवति।प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव।ततोयमर्थः।याकांताज्ञानाभिमानयुक्तजितेंद्रियजनानामपि चित्त
विकारहेतुत्वेन दुःखोत्सारिणी या च मनोबलविकलरजोबहुलजनस्य नितरामशर्महेतुः या च पूर्वमिहमक
दाचिदुदारप्रभुत्वात्तामयत्तामागमं त्वामयामयाआमयाप्रमागच्छेत्याहृतेति।इत्यानुलोम्येन व्याख्यातम्।प्रातिकूल्ये
नव्याचक्ष्महे॥ ॥सादिनामयमायामानाधीताशारदामुया।नोत्सनाजननाशोकविरामायनमानया।या राम॰
कांतामयात्र नमनादिसादिनामयमायामानाधीताशारदामुयातेतिसंबंधः दिनमेवामयोरोगस्तं दिनामया। ॥२०॥

अनेनशरत्कालेनहेतुभूतेनचनअधीतैवप्राप्तकिंविशिष्यासेसाह।आमामा।अपगतो।आभिमुख्येना
नाप्यतेइत्सादयन्आमाः आमद्भवामोविरहबाधायमासा।आममाविरहदुःखपीडितेत्यर्थः।तथाप्यासन्ना
जनाना·आसन्नमासन्ना।असेर्धातोरयंतातद्यपासश्लेषेतिभावेमुच्।आसन्ना।अवस्थानेमागनाभावस्तं
जनयत्साम्नाजनानांनंद्यादिपाठात्कर्त्तरिल्युट्।अतएवशोकविरामायविश्रागदुःखापनोदायनभव
ति।मतश्चमानायामानोऽभिमानोऽहंकारस्वः।यदुक्तमभिमानोहंकारस्तंमातिअनुसरतीतिमामानया
मानिनीयतोऽतोनशोकविरामायेति।मानयाइतिविशेषणमपीदंहेतुत्वेनद्रष्टव्यम्।यथागुरवोराजमा
षानभक्षणीयाःगुरुत्वादितिप्रतीयते।यथा·यत्कृतकंतदनित्यम्।इतीदंविशेषणमपिकृतकत्वादितिहेतुः
।तथामानयेतिमानित्वादितिद्रष्टव्यम्।नशोकेविरामायेतिसाध्यनिर्देशत्वात्·अलमतिविस्तरेणोक्तो
पावानर्थः॥समुदायार्थोव्याख्यायते॥यामममामदंतिकमागच्छेत्साहृतासानेनप्रसन्नसलिलाशयसमु
त्फुल्लकमलवलयकह्लारहारिवारिणाप्रच्छदस्यःपुंजपिंजरंगुडलंचरीकनीकरजकारिणाव्याधिनेवस

न्तद्दृव्यारागासनेन·जिनपतिवचनेनैव प्रतिबोधितभव्यबंधुजीवेन·गुरुणाऽनेनैव·प्रसादितदिगंबरेण·ससवा
दं०टी० क्येनेवोदितविरुद्धपक्षेण। शरत्समयेन दिनाऽभिधानं व्याधिमधिगतवत्सेव·पतोनिशिनिद्रामुद्रितांतर्बहि
॥२१॥ ष्करणस्य·तिरोहितचैतन्यस्य स्वप्नोपलब्धप्रियसमागमसुखस्य न तथा विरहव्यथानकंपहेतुर्मयाऽहीति
।तथापीयमनस्विनी प्रकृत्या प्रियतमानमस्पर्शमसमागमवतो मनो मे गुरुविरहाबाधाविधुरं सुखी भविष्यती
ति। कश्चिन्मन्मथव्यथितः सखायमिदमभ्यधात्॥ ॥गोमूत्रिकालक्षणमाह॥ वर्णानामेकरूपत्वं। वर्णानामक्ष
राणामेकरूपत्वं यद्येकांतरमेकैर्न वर्णैर्नरएकैकाक्षरेणांतरितमव्यवहितं विजातीयेन यस्मां भवेत्। अर्द्ध
यो श्लोकस्य पूर्वार्द्धपश्चिमार्द्धयोस्तदागोमूत्रिकाख्यादिति। एवं तमभकमाहुर्दुष्करं दुर्विरचं तद्विदो दुष्करवि
दः स्वयः। तदुदाहरति॥ ॥मदनो मदिराक्षीणामपांगास्त्रं जयेदयम्। मदनो यदि तत्क्षीणमनंगं नंगापांज
लिं दधे॥ अयं मदनः कामो मदिराक्षीणां विलोललोचनानामपांगास्त्रं·अपांगकटाक्षनिरीक्षणांत राम०
देवास्त्रमायुधं मिव शोषकामुकजनवश्यतोपनयात्मारणालकलाहाय दिजयेत·जेतुं शक्नुयात्। यदा ॥२१॥

मदेनोममपापंचनप्राक्तनंहीर्णांत्तमंगतंभवेत्। किंचैवंयदिस्यात्तदाहमनंगायकामायांजलिंदधेकुर्वे क
श्चित्कामीमानिन्यानिराकृतस्तांकामायसंराजितांकर्तुमिच्छन्नुदमाह। यदिकामस्तस्याःकथंचनिरीक्षणात्स्वं
जयेत्। तानुरक्तांवक्ष्यांकुयत्तिदाहमेवंविधायास्य हृदिपस्तत्त्वप्रकारिरोगोपकारिरोगोमदनामप्रसीदाद्योभग्यदो
षसंजातसंतोषोल्लासाद्ग्रदितकरकमलोनमःकुर्वे॥ ॥अर्द्धभ्रमलक्षणमाह॥ आहुरर्द्धभ्रमंनामश्लोकार्द्ध
भ्रमणंयदि। श्लोकस्ययघर्द्धेनेवभ्रमणंयदिश्लोकेऽर्द्धभ्रमतिनसर्वतः तदातमर्द्धभ्रममाहुराचार्याः॥ ॥सर्वतो
भद्रलक्षणमाह॥ तदिष्टंसर्वतोभद्रंभ्रमणंयदिसर्वतः॥ यदिसर्वतःतिर्यकूचश्लोकस्यभ्रमणंस्यात्तदातत्सर्वतो
भद्रमितीष्टंसूरिभिः॥ तत्रार्द्धभ्रमंतावदुदाहरति॥ ॥ मनोभवतवानीकंनोदयायनमानिनी। भयादमेमामा
मावावयमेमोममानत। हेमनोभव चित्तजन्मन्मानिनीमानवतीमास्त्रीसातवानीकंलदीयंसन्यंसातत्कतद्
मायविजयायनस्यादेव। साचमानिनीलक्ष्मोमहुमंतस्मात्तलद्भुमात् अमेयामामायामातनुमत्राक्यो ऽमेमआमोरो
गोमस्याःसा अमेयामामामा। अपरिमितामन्मथव्यथाभवतुवामावाभवतु। वमंपुनरेनोमयाःपापमयाः। कामार्त्ता

दे·टि०

॥२२॥

भवेपुरेवा। नमन्यतेस्मरतिनतःप्रणतः॥ ॥सर्वतोभद्रमुदाहरति॥ सामायामामामामामासामारानायामायानार
मा॥ मानावारारावेनायामामायारामामारायामा॥ सारामाआमामायामामा। आमोव्याधिः अमदूवआमोविरहदुः
खं तस्यायामोहैर्घ्यमहत्वं आमायामत्वं अमतिगच्छतिअनुभवतीति· आमामायामामा। आमगत्यादिपं यतेपचाघ
च। लिपामादा। आमायामामामामाश्चंद्रस्तेनमामासावंद्रमसामारः स्मरः तस्य आनाया आनायोजालं। जालमानाय
इतिनिपाततनात्। आनायइत्यानामः लिंगमत्रिषं·लोकाश्रयत्वात् लिंगस्येति· आनायत्रव्रस्यघजंतत्वादितिपुंसि
प्रसिद्धस्याऽपिस्त्रीलिंगत्वमुन्नेयम्। तेनमदनधीवरस्यकामुकजनमत्स्यबंधनायआनायभूतामेसर्थः। यानंग
मनंसंयोगः अ·वार्योऽप्रतिषेध्योयस्याः सा आमानावारा अनिषेध्यागमनायतदागमनस्यसुखहेतुत्वेनकामि
भिरिष्टत्वात्· मा आरावानां आरावःशब्दः स एव आनःप्राणोयस्यसंबंधःप्राणिनामिति। अनेनयामधुरभाषि
णीत्युक्तम्। अयं पुण्यं तदस्यास्तीतिअया। अर्शआदिपाठान्मत्वर्थीयोऽच्। पुण्यवतीत्यर्थः। अविद्यमानामा राम०
पाद्यांपाप्यंयस्याः सा अमा मायाशाठ्यवर्जितासाध्वीयासारायाकांता· मरणांमारस्तस्मैमारायमन्मसवे· अमासह। ॥२२॥

22

उक्तोऽवयवार्थः। समुदायार्थः कथ्यते। या विरहरोगदुःखदैर्घ्यमनुभवति। या च मदनधीवरस्य कामुकमत्स्यबन्ध
नालं स्वागमनमरस्य कामिनीयहिरहो दुःसह इत्यर्थः। यश्चागमनमप्रतिषेध्यं यस्याश्च कोकिलायाइव क
लमालपितं प्राणाः कलालपितप्राणिनी। या च पुष्पापापरिमलन्ति च या॥ विरचितनुनु॥ ॥यमकलक्षणमभि
धायेदानीं स्वरस्थानवर्णानां यमकमाह॥ ॥यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ। इष्टश्चतुःप्रभृत्येष दर्शि
तो सुकरऽपरः। स्वरा अकारादयः अकारपर्यन्ता ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तसानुनासिकनिरनुनासिकभेदभिन्नाः
स्थानान्युरः कण्ठः शिरस्तालुजिह्वादन्तोष्ठनासिकाभिधानानि। वर्णाः ककारादयो हकारपर्यन्तास्त्रयस्त्रिंश
त्। यद्यपि स्वरा अपि वर्णास्तथापि यथा कशब्दोपादानादिह वर्णशब्दो गोबलीवर्दवत् ककारादिषु वर्त्तते। न
पुनरकारादिष्विति। स्वराश्च स्थानानि च वर्णाश्चेति द्वन्द्वः। तेषां नियमोऽवधारणं दुष्करेषु यद्दृष्टोऽभिमतः स
एव चतुःप्रभृति चतुरवधि। प्रभृतिशब्दोऽयं मर्यादायां वर्त्तते। तेन आ चतुर्भ्यः स्वरस्थानवर्णेभ्यः प्रदर्श्यते।
उदाह्रियतेऽस्माभिः। अतः परे पञ्च षडादिसुकरास्ततो न प्रदर्श्यन्त इत्यर्थः॥ ॥तत्र स्वरनियमे चतुःस्वरमा

हा। आम्नायानां ऋग्यजुःसामाथर्ववेदानां सस्या वाक् उपनिषत् आह। न ब्रवीति। किं तर्हि इत्याह। इतीदं
दं०टी० वीः पीडाः। आनुदकमरुव्याधिदुर्भिक्षमकरव्यालशलभमूषकरक्तांसितथ्यागीतिर्गपनानि। वेदांतशास्त्र
।भीतिर्भयानि। पशुमृगपक्षिस्थावरसरीसृपस्थावरगरराजतस्करादिभ्यः। उत्पन्ना प्रीतिः सखीनि। एकां
॥२३॥ तिकां तितिक्षियातिशयमयुक्त्या। यद्वा गीतीः श्रुतीः। इतीः उपसर्गनिवहः। भीतिर्विषहदुःखानि सांसारिकानि
23 ।भीतिर्भयानि संसारहेतुत्वादाहुः। तथा भोगो विषयानुभवस्त्री सुखादिः। रोगो व्याधिरित्याह। मोदो हर्षः। संमो
होमदिराजनितो विकार इत्याह। इच्छेध्येपेध्यातव्ये देशे समे लेमे वा शब्दएवकारार्थे। अवधारणार्थे वर्त्तते। त
इच्छे एव ध्येपे रज्ये इति च यामंतरस्यायमर्थः। इच्छे हूगीतीः भीति रिति छे इच्छे ध्येपे धारणीये। अपरे हूसाज्ये भी
तीरीती॥ ॥त्रिस्वरमुदाहरति॥ त्रितिर्महीतस्या विजितिर्विजयः। स्थितिर्मर्यादा तस्या विहितिर्विधानं। त्रि
ति विजितिश्च स्थितिविहितिश्चेति द्वंद्वः। तत एवं ब्रतामवश्यकर्त्तव्यत्वादपरित्याज्यत्वाच्च। तत्र रतिरस्या येषां ते राम०
त्रिति विजिति स्थिति विहितिव्रतरतयः। परा प्रकृष्टा गतिश्चेष्टा येषां ते परागतयः। कुरवो दुर्योधनादयः ॥२३॥

स्वमरिकुलं निजं रिपुकुलं ऽस्महत् ऽरूध्वुः। वीवाधासासप्रसार। जवेनावत तवंस्तथा। गुरुपथाप्रवसे वंदुधुवुः
कंपितवज्रः। युधिसंग्रामे॥ ॥द्विःस्वरमुदाहरति॥ श्रीश्चदीप्तिश्च ह्रीश्च कीर्त्तिश्च नीतिश्च गीश्च प्रीतिश्चेति
ह्रं हः। पदार्थः सुप्रसिद्धः एव। पितेऽमे हे हूं इति वीप्सायां द्विर्वचनम्। तत्र वद्यमे हे हे श्रीकीर्त्ति इत्यादि। केन
प्रतिषेधेन विद्यते। देवेशो देवानामीशो विष्णुस्तस्मिन्निति। तवैवेकस्य नान्यस्य नन्दपतेस्त इत्यर्थः। एकस्वर
स्योदाहरणं सर्वतोभद्रं तत्तु व्याख्यातमेव। तदेवं स्वरनियममुक्ता स्थाननियममुदाहरति॥ ॥हे अंगने
गगने दिविद्वीयताम्। सकृदेकवारम्। नयनयोरानंदं प्रीतिं जनमति तिपत ततन यनानंदजनन मात
स्मिन्। अविद्यमानायस्मिंस्तरघनं तस्मिन्। कश्चित्सरः समये निर्मलं नभस्थलं विलोकयितुं निशिकां
तां प्रेरयति। अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः। इचुयशास्तालव्याः। एऐ कंठतालव्यौ। ऋटुरषा मूर्द्धन्याः।
लृ तुलसा दन्त्याः इति चतुःस्थानमेतदतिरिक्तस्थानवर्णाभावात्॥ ॥त्रिस्थानमुदाहरति॥ हे घन
स्तनिततवानन नंकंकामिनं नहंति न खेदमति। किंव शिखं न्मलिरिविनी जालकलताधम्मिल वद्ध

रीयस्मित्तद्दविनीलालकलतामानलिनेकमलोच्छायेपप्रसदृशे मन्नतान्नलिनच्छायमनमनम्। शशिकां
ति। यशशिनश्चंद्रमसद्दवकांतिर्यस्यततः॥ इतिकंठतालुदंतस्थानत्रयवर्णात्मकमेतत्। अपरस्थानाक्षराभा
वात्॥ ॥ द्विस्थानमाह॥ अनंगः कामस्तस्य लंघनमतिक्रमः तेनआलग्नः संबद्धो नानातंको व्याधिर्विरहदुरे
यस्याः साअनंगलंघनालग्ननानातंका। सतीशोभनाचासौअंगनाचसदंगना। सदानघो निःपापः। सदाआनं
दःसुखंचयस्य नतमंगं येषां तेन तांगाः। लब्धाविनतास्तैरसंगः सख्यंयस्याः सोनतांगासंगस्तस्यामंत्रणं हे स
दानघसदानंदनतांगासंग त सखिः सासदंगना अनंगलंघनालग्ननानातंका वर्ततइति॥ कंठदंतस्थानद्व
यवर्णातिरिक्तवर्णाभावाद्द्विस्थानम्॥ ॥ एकस्थानमुदाहरति॥ अगाः गतवानसि। गांस्वर्गं। गांगं। गंगायाइ
दं तत्र गतंकंचगांगकमुदकं तस्याकः कौटिल्यं तमकतीसाकाकः। गांगकस्याकाक कुटिलगतिः प्रवाहस्तस्य
गाहको विलोडकस्तस्यामंत्रणं। गांगकाकाकगाहक। अघंपापं। अघमेवकाकोग्रहवलिभुक् तं हतवान् अ
घककाकहासि लं। मपात्तदर्शनादिहक्षिप। हानहा अहातान्याहतेगच्छंति अहाहानिं तान्यंगानियेषांते

अहाहांगास्तेच तेखगाश्च अहाहांगखगाः सोपर्वतास्ते· अंकोलांछनंमेषां ते· अहाहांगखगांकास्तेचते
अगाश्च मेर्वादयः पर्व।तास्तेषु अहहांकखगांकागेषु। मेर्वादिदेवगिरिषु। कांकाश्चते· अगखगाश्च· पर्वतदन्तिणं
करटाः काकवः शब्दामस्याः सास्यावहाहांगखगांकागकं कागखगकाकुकः। हेगांगजलकुटिलप्रवाहोवगाहक
मापवापसध्वंससो वर्तोपि पत्तिपरित्ति प्रमेरुगिरिकुहराम पर्वतविघ्नां तानंतकीर्तिप्रसरमहाप्रभावः स्वंस्व
गंगितवानसीतिकश्चित्तछ्लोकंभावयति। वयं पुनरित्थं व्याचक्ष्महे। गंगायामाइदंगांगं तद्यतलं चातकतिप्रवि
शतीति· गांगकाकं। पयाघच। यमुना। तस्याश्चांकः प्रवाहः तस्यगाहको विलोडकः कैटभारिः स किलमातुलकं
सादेशात्· कालकालकालिमदमनार्थं मथुरायां कालिंदीजलं बाहुभ्यामालोडितवान्। तस्यामंत्रणं· हेगांगका
काकगाहक। काकहा। सकिलबालभावमुद्वहन् कंसेनानुप्रेषितं काकदानवं उत्पाटितचंचुपुटं कुटितिकटर
टं तं हतवानिति। अहाहागखगोगरुडोऽअंकेविहंमस्यासावहाहागखगांकोगरुडध्वजः· आगदूवागोगिरिरि
वाप्रकंप्योधैर्यगुणसंपन्नः। कमुदकमंकोमेषां तेकाकाजलधयः· अगाः पर्वताः मेरुनिषधादयः। खगाका

शंकाकाश्वगाश्वखंचेति द्वंद्वः। तानि गच्छन्तीति काकाखगाः काकवः शब्दा यस्यां साऽस्ति यस्याः सोऽकांगखगकाकुकः। अ
रं०टि० साधारणाविशेषणोपादानादेव हरिरिह सुच्यते। हे कालिंदीजलप्रवाहावगाहक। काकदानवविध्वंसक। गरुडध्व
ज। मेरुपर्वतवद्प्रकंप्य। जलधिकुलानभस्तलव्यापियशः प्रसर हे हरे स्वर्गशातोऽशांतिकेनापि च्युतेः इदमेकस्थान
॥२५॥ स्वरवर्णविसर्जनीयकवर्गैरेव निष्पन्नत्वात्। अकुहविसर्जनीयाः कंठ्या इति॥ ॥ तदेवं स्थाननियममभिधा
25 य वर्णनियममुदाहरति॥ ॥ रेरे इत्यधिक्षेपे संबोधनम्। असमर्थरोतीति रोरः। स चासौ रुरुश्च मृगस्तस्यो
रुहृदयं तस्य रुक्पीडा सैवागोऽपराधः। तं गच्छतीति रोररुरुरोरुगागोगः। तस्यामंत्रणं। अगास्तरवस्तेषामं
गानि यत्र पुष्पफलवल्कलानि गच्छतीत्यसमागमः। न गच्छतीत्यगा गं। गावो धेनवो नवी नद्धा हृश्व यस्याऽसावग
गुः गोपालः। किमित्यधिक्षेपे वर्त्तते। के काकः शब्दो यस्यासौ केकाकः कुक्कोमयूरः स किं काकोऽपि तु वा यस्तोऽपि
तु न भवति। किंतु केकाकाकुः। काकोनरूमामामाइत्याधिक्यनिषेधे वयं अमामे अवगच्छाम। ममक्ष्या मनमा राम०
मः। खिदमात्रं ममत्तेप्रतिद्दातियस्तस्यसंबोधनं। हे रुरुमृगहृदयमहनना पराधभाक्। तरुवल्कलधा ॥२५॥

रिन। तत्फलपुष्पाऽस्मि तमो वालक मूर्खमः कोकारवशगी सकिं काकः न भवान् काकमयूरयोर्विशेषं
वेद। अत एव न वयमेवंविधमसंबद्धं कदाप्यंगनामोऽवधारयामः। मम दुःखकारिन। असंबद्धाभिधायक इ
ति कश्चिद्धो पालकः केनाऽपि मयूरं काकमभिधानो निषिध्यते॥ ॥ त्रिवर्णमुदाहरति। देवानामिंद्रादीनां नंद
नः समृद्धिजननः। देवानामिति कर्मणि षष्ठी। नंदनः कर्तरि ल्युट्। देवो दामोदरो नोऽस्मानिरसनः। वेदान्नि
दति यस्तस्य वेदनिंदनो वेदविद्वेषिणः। स द्विवं गगनं दुदावद्वेजितवान्। दानेन सिंहगर्जितेन। क दादा
ने विदारणे। कस्य। दानवनंदिनः। दानवानन्दयतीति दानवनंदिः। तस्य दैत्याधिपतेः। हिरण्यकशिपोरिति। ए
वमनुश्रूयते। पुरा किल सर्वं विश्वमयं जगदिति हिरण्यकश्यपोर्नंदनेन संध्यावंदनवेलायामभिहिते हरि
स्तवामर्षितो दैत्याधिपतिः पार्श्वस्थं स्तंभं भुजेनाजघान। ततस्तंभात्सिंहरूपमुद्वहन् हरिराविर्बभूव। संध्या
समय एव जानुमोरूपरि दितिसुतमुपनिधाय खरतरनखविदारितोरःस्थलमभिहितः परिकीर्णांत्रयं
त्रं विदारयांचकार सिंहनादश्च परितः सत्रासुरसमितिचकार॥ ॥ द्विवर्णमुदाहरति॥ सूरिः प्रभुः जिह्वा

दं०१८० लात् सुराश्चासुराश्च सुरासुरास्तान्स्मरतीति सुरासुरस्मारी हरिः तं गच्छतीति सुरासुरस्मारिसारः। कमरिपराण। यद्वा
।सुरासुरस्मारी सारो बलं यस्य सः सुरासुरस्मारिसारः। सीरी हलायुधः। तडागानि सरांसि सरसीः ससार जगाम।
॥२६॥ किंविशिष्टः सबलदेवः। सस्मरूः। शोभनावूरू स्तम्भसहताभ्यां वर्त्तेते इति सस्मरूः। पीवरजंघायुगलः। सः सुरयास
आस्वादः सोऽस्यास्तीति सुरारसी॥ ॥एकादशमुदाहरति। नूनं निश्चितं तुन्नानि खंडितानि आननानि वद
26 नानि नोऽस्माकं। अनेन अमुना पुरुषेण आननं बलं तेन आननेन। ननेति प्रतिप्रतिषिधहृमं विशिमवगमय
ति। तेनैव अनेन बलिनन्नूनं नन्नामि न नस्वामीकृतानि तुन्नान्येव आननानि अस्माकमनेनेत्यर्थः। तथाना ममने
ननमापहीनः नलितिविवक्षितवितर्केऽपि तुपापात्मक एव। तथा ना पुरुषश्चानेनुनेति। पुरुषरवामेनभव
ति। कोऽस्या विन्याहा इनः स्वामी। अनूनेनाधिकबलेन एनेन एतेनः अवैरिणा हेतुभूतेन। टोसोऽपि एनदेतद्भ्रे
तिरतरणो नादेशः। आनानूप्राणानन्निनीः नेतुमिच्छुः। तेनाप्पतेः क्विप्यलोपे निनी यिति भवति। कश्चिन्मनस्वी राम०
प्रतिकृतस्वामिनमरातिनाधिबलेन पराजीयमानमुपलभ्यएवमाह। नन्मानैननानित्रस्यन्मुख्यानिन ॥२६॥

रंवलोपमानेनमलिनीकृतानि।तथान्यपापघ्नंनकेवलंनभवति।योन्यूनाधिकबलेनारातिनास्मदस्त्रनपहरती
ति।इतिंसादिनाप्रक्रांतमुपसंहरति।इत्थंनतारोक्तरूमेणानकेवलंसुकरमार्गः परिच्छिद्य येनोक्तः।तथाव्यपे
ताव्यपेतौभयसंकीर्णादिमध्यांतमध्याद्यंतसर्वपदार्धश्लोकन्याससमनुरूपप्रतिलोमगोमूत्रिकाद्यमसवति
भेदमहायमकस्वरस्थानवर्णनियमकथनेनदुःकरमार्गःकिंचिन्मनागादर्शितः क्रमःकथितप्रकारः॥ ॥इ
दानींप्रहेलिकाप्रकाराणांभेदानांपुनरुद्दिश्यतेगतिर्मार्गः।तत्रप्रहेलिकानांसोपयोगत्वमाह।प्रयोजनमनु
द्दिश्यमंदोऽपिनप्रवर्ततइति॥क्रीडागोष्ठीविनोदेषुविदग्धक्रीडार्थंतत्तज्ज्ञैर्विदग्धैराकीर्णमंत्रणेविदग्धज
नाकीर्णपरिषत्संभाषणे।तथापरस्यदर्पाध्मातस्यव्यामोहनेतत्त्वंजनेवसोपयोगाः प्रहेलिकाः प्रयोजन
वत्यःउपयोगिन्यः इति॥ अपिदुष्करमार्गसंदर्शनेनावसरप्राप्ताऽभिधीयंतइति॥ आहुर्द्युवाते।समागता
नामगूढार्थपदसंधिना।पदयोःसंधिःसंहिता।तेनपदसंधानेनवंचिता।नामस्तायस्याऽर्थांतरेऽन्यत्ररूढे
नशब्देनप्रक्रांतस्यार्थस्यदर्ववनाछलना॥व्युत्क्रांता नामसायातिव्यवहितप्रयोगादतिव्यवहिताकिया

कारकविशेषणाविशेष्यभावाद्भ्रांतिकारिणी सा प्रमुषिता यस्यां पदावली दुरवबोधा। सा समानरूपोच्य
दं० टि० ते। मार्गोरागप्रयोऽपि पितैः पदैर्ग्रथिता। रचितागौणार्थाः आरोपितामैत्तानि गौणार्थारोपितानि तैः। तैरुजद
॥२७॥ ता द्विदलारोपितशब्दस्य परनिपातः। तिन्यरोपितगौणार्थैर्विति। परुषा नाम सा यस्यां लक्षणास्तित्वमात्रे
27 णानुलक्ष्यानुसारेणाकृतिर्युसादितः। संख्याता नाम सा यस्याः संख्या एकलादिका मोहस्य भ्रांतिनिमित्तम
। सा प्रकल्पिता नाम यस्यां विवक्षितो वाक्यार्थोऽन्येन रूपेणावभासते। सा नामांतरिता नाम यस्यामभिधि
त्सितेनाम्लिनानार्थस्य विवक्षिताद्यदन्यस्य कल्पना। सा निभृता नाम यस्यां निभृतो गोपितोऽर्थो विसमाना
दर्थाद्विवक्षितो यस्यां। तुल्यं धर्मयामोनयागीरावाचा। सा समानशब्दा नाम यस्यामुपन्यस्तोऽपशब्दस्तस्य प:
पर्यायस्तेन साधितः संपादितोऽर्थो यस्याः। सा मूढा नाम या सा साद्भावकेन कथितार्थाऽपि मूढमेभ्रान्सेरसा
त्।। योगमालात्मकं नाम यस्यां नामाभिधानं परिहारिकी नाम योगमालात्मकं परंपरात्मकमित्यर्थः। सा ए एम०
कच्छन्ना नाम यस्यामाश्रितमभिधेयं। धर्मद्रव्यगुणाकर्मलक्षणमभिव्यक्तं प्रकाश्यता धर्माधारस्याश्रमस्य ॥२७॥

धर्मिणोर्गोपनम्॥ सा भवेदुभयच्छन्ना नाम यस्यामुभयस्य धर्मस्य धर्मिणश्च गोपनम्। सा संकीर्णा नि
यमस्यां नानालक्षणस्य समागतादिपं वदशभेदभिन्नस्य संकरः संसृष्टिः॥ एता इमास्ताः षोडश निर्दिष्टा
उक्ताः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः। न केवलमेता एव॥ तथान्याश्चतुर्दश दुष्टप्रहेलिकास्तैरेवाधीताः पठिताः॥ स्व
मतं दर्शयति॥ वयं पुनः साध्वीरेवलक्षणावतीरेव षोडशाभिधास्यामः। न दुष्टांश्चतुर्दश। यतस्ता दुष्टा उच्य
ते। यास्खलक्षणाः लक्षणावर्जिताः॥ कुतः। दोषानपरसंख्येयान् मन्यमानः। दोषाणामानन्त्यादनेकाश्च पिसं
भवन्तीति चतुर्दशैवेति नियमाभावात्॥ ॥समागतामुदाहरति निमयागोरसाभिज्ञे वेत्ताः। आगोऽपराध
स्तस्य रसोऽनुभवस्तस्याभिज्ञमेमनः। कस्मान्निर्निमित्तं कुप्यसि। अतोऽस्थानमहदितैरभिः अलमालोहितेक्षणो
। मा आगसपादे संधिनागोपितोर्थः। वंचितामुदाहरति॥ कुब्जामासेवमानस्य यथा ते वर्द्धते रतिः। प्रीतिर्नैवं
निर्विशतो नारी स्त्रीरमरस्त्री विडंबिनीः॥ सुरसुंदरीप्रतिस्पर्द्धिनीरिसत्र कुब्जाशब्दोऽन्यत्र ह्रस्वांगायां दीर्घजं
घायां मोषिति प्रसिद्धिस्तेन कुब्जानगरीं वंचयति। कुब्जाकन्याकुब्जानगरीमासेवमानस्येस यमभिप्रायो विवक्षितः॥ बु

द०टि० तत्कांतामुदाहरति ॥ हंसः पद्मिन्यामुखंचुंबति॰ तुंडेन स्वकीयेन चंचुपुटेन ॥ किं कुर्वन्। घट्टयन्। कानि। अंगानि
। क्व। दंडे॰ नाले। किं विशिष्टे। कर्कशकंटके। कस्याः दंडे। पद्मिन्या एव। वल्गु मधुरं यथा भवत्येवं रवं कुर्वन्। प्रमुखि
॥२८॥ तामुदाहरति। अत्रोद्याने मया दृष्टा वल्लरी लता॰ पंच पल्लवाः किसलयानि यस्याः सा पंचपल्लवा। पल्लवे पल्ल
वे यस्या वल्लपद्म्याद्वौ प्रसंगा अम्लाना कुसुममंजरीति मुख्योऽर्थः। गौणस्तु। वल्लरीव वल्लरी वधा। ती पादांगु
ल्यश्चेति पंचपल्लवाः। कुसुममंजरी हस्तयोः पादयोश्च सन्त्यरहस्य चयोऽग्रलयः दशनच्छदे यं तत्सीमयः इति मुख्ये
न समानो गौणोऽर्थः ॥ परुषामुदाहरति ॥ ॥ सुरादेवाः। सुरालये स्वर्गे दृष्टना विषादं तद्दीप्त्या प्रकाशितदिना
गा स्वैरं भ्रमंति पर्यटन्ति। सुराणामिदं सौरं तत्र सौरे नंदनोद्यानांतर्वर्त्ति नि सरसि मज्जंत इव जलक्रीडां कुर्वंतः
मलाद्रिव दृष्टाः। संप्रतीति प्रसिद्धोऽर्थः। इयमेव वल्लहसता अस्ति लंमात्रव्युत्पादितश्च तिः परुषा भवति। सुराम।
दिरा तां कुर्वंतीति पुरादेशीव। सुरापतीति। पचाद्यच्। सुरामद्यं यस्य च निजः सुरालयः सुरामाम्यालयस्तत्र राम०
मदिरागारे स्वैरं प्रपिबंतं भ्रमंति नमस्ते दावा सुरापा इदं सौरं तत्र सरसि सरः मद्याव पनमुद्रिकोच्यते। न ॥२८॥

वसीरंसरोमघावपनमिवलस्ये प्रसिद्धिरितिपाठस्यमस्तिच। वाघादिकं लक्षणमिति। संख्यातामुदाहरति।
नासिक्यमध्यानासिक्यो मामगोदावरीति रेपांतवर्तीदेशास्तस्यमध्यामध्यवर्तिनी परितः समंततः। वतुर्भिर्व
र्णैर्व्रलणादिभिर्भूषिता अलंकृताऽस्तिका विद्युरी नगरी। यस्यांपुर्यामघवर्णाद्कमावपाश्चघवर्णाऽभिधाना
राजानइतिव्यामोहहेतुरर्थः। नासिकायांभवो वर्णोनासिक्योऽनुस्वारः मध्योमध्यवर्ती यस्याः सा। नासिक्य
मध्या। परितउभयतश्चतुर्भिर्वर्णैः ककारोकारवकाररेकारैर्लंकृतापुरी कांची संख्यानंव्यामोह। निमित्तं तथ्या २
घवर्णाद्कमानृपाः पल्लवाः इसनुपकारो द्वौ द्वौ लकारावकारारश्चेति। अयवकाराकारौ विसर्जनीयाश्चेतित्रय
एवमघवर्णाः पल्लवाइसनुपकाः। वयं पुनर्छकामुदाहराम। लकाराकारौ द्वौ ककारौ मध्येनासिक्योऽनुस्वा
रइतिचतुर्वर्णाविभूषिताघवर्णाद्कमानृपाश्ह्तसा रेफकारौ द्वौ ककारपकारल्लपः। सकाराकारविसर्जनी
यास्त्वइतिसंख्यानंव्यामोहहेतुः॥ ॥प्रकल्पितामुदाहरति॥ गिरासवलस्थानमिपाश्चिरसादीनपादृश्या॥ति
घत्तमपिमामेवंविधं हेवदेकिंनानुकंपसे। यद्वालक्ष्मीस्तद्विषवो वाक्यार्थः। वालुमिघकेनाप्युद्विग्नेनदरि

दं०८० द्रष्टान्तपंहस्त्री विषयश्चाव भासत इति॥ नामान्तरितामुदाहरति। आदौ पुणादीराजे सधीरास्तिहे चपले:
पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः कोऽपि गीयते: सनातनश्च कृतवराणि अमव्यवस्थाश्च किं लसौ नराजानन्नपतिस्तथा
॥२९॥ नैवसमानश्चासौ पुरुषइति॰ व्यामोहहेतुरयः। कस्तद्भूसा विलुप्यते। स पार्थिवः पृथिव्याभवः पार्थिवो वक्व
राजादि ततस्तरोम्नरपाला राजानना भिधानस्वरूप इति निश्च पार्थः। अत्र राजात इतिना मतस्मिन्वानार्थस्य
29 नमत हलत्तुयास्य कलानान्तरं तरितमिति नामान्तरितोच्यते॥ ॥निभृतामुदाहरति॥ द्रूतमाछिन्नं द्रव्यंम
स्माहितिहृतद्रव्यो निर्द्दनहतं हृतद्रव्यं नरं पुरुषं सत्का विहाय धनवंतं धनाढ्यं नानाभंगिश्रातैराकृष्टलोका
माभिस्ताः प्रवाति दुःखेन धिप्रेतइति दुर्धराः तर्हि वेश्यास्ताभवेयुवति। आहतवेश्या इति व्यामोहहेतुः कास्त
हिं ता उच्यन्ते। अपइहवेश्यातेषामाख्यानामरणां ते प्रकृष्टकेशाख्याः प्रवालमराणामो विद्रुमाः परम्भ्रमपंते
जितः प्रकृष्टः केशाख्यो येनासौ जितप्रकृष्टकेशाख्यपराजितः। प्रवालमणिरगौतिरिक्तइलयर्थः। यस्यव राम०
नाविधते भूधरास्ते तभूमिकाः समाहृयोभिधानं यस्यासावभूमिकाह्वयः। अधरः सायमं। सुष्टु अतिशयेन ॥२९॥

मूर्तजातोत्कोत्कण्ठा यस्य तं मूर्त्तोत्कम् । सुष्ठु जातोत्कं धृष्टं करोति । हे कलभाषिणि । इहोपन्यस्तः शब्दः प्रकृष्ट
केशाख्य इति यस्तस्य पर्याय प्रवाल इति पश्चात् भूमिकारूपः इति । यस्य पयोधर इति । प्रभूतोत्क इत्यस्य पर्या
यो संजातोत्कण्ठ इति सेते पर्यायैः साधिता प्रसादिता इत्यस्यार्थः । अतिसमानशब्दत्वमुच्यते ॥ संमूर्च्छामुदाहरति ॥ अ
रमणीमेप एव स पराङ्मुखीभूय । शयितौ कामिनौ कामी च कामिनी च कामिनौ । रुषा कोपेन तथैव वर्त्तिनैव
प्रकारेण पराङ्मुखीभूत्वापि वशायितौ सुप्तौ रागादनुरागात् स्वैरं यथेष्टं मुखमाननमर्चुं वतां इत्यत्र अनुपप
द्यमानोऽर्थः । न खलु पराङ्मुखीभूय कोपेनश्यामानमोरधरचुंवनमुपपद्यत इति समाधानं तु तथैव शयितौ तेनै
व प्रकारेण परावृत्य शयितौ सुप्तौ । परावर्त्तयोः पुनः परावृत्तिः संमुखीभवनं मत एव दोषाभावाद्रागादिति
शयने संमुखयोस्त्वधरचुंवनमुपपद्यत एवेति कथितार्थापायं व्यामोहहेतुरिति संमूर्च्छोच्यते । परिहारिकी
मुदाहरति ॥ विगर्हस्तेन जितः शक्रस्तस्यात्मभावस्तनुजोऽर्जुनस्तस्य द्वेषी कर्णस्तस्य गुरुः पिताऽऽदित्यः त
स्य पादाः करास्तैर्हतः संतप्तः जनो व्योमन्याकाशमभिनन्दति । किंविशिष्टं । घामसम । कैः । हिमापहामित्रधरैः ।

स०टी० ।हिमं शीतं तदपहंति निवारयतीति हिमापहो ऽग्निस्तस्यामित्रस्तोयं तद्धरंतीति हिमापहामित्रधराः पयोधराः तै
ः। अपात्तलक्ष्मीकतमसो ऽहिपपदयोर्विहितो ऽपिहंतेर्ण्योपपदविशिष्टप्रयोगो भवति। येन दंष्ट्रा मशकापहहिमा
॥३०॥ पहमिसादिसिद्धाः। एकछन्नामुदाहरति।। ।।नस्यैष मायुधं न च लक्ष्मलंघतं न च स्त्रीरणोस्ति न मंडलं स्य एष म
जातु कदाचित्। अमनुष्यस्यापि हस्तेयं न किलाफलः फलवर्जितः किल न भवति। आश्रितो धर्मो ऽभिव्यज्यते। आ
30 अमस्य धर्मिणो योगोपनपनमिति व्यामोहहेतुः अर्थस्तु परंडहस्तो मतो न निःफलस्तेतिलरंडहस्तफलानि
हस्ताकृतिलाञ्छहस्तइव हस्तउच्यते। अमं मनुष्यअरांडोनचायं स्त्रीकुव मंडलं स्यश्रसायुधं वा दधातीति॥
।।उभमछन्नामुदाहरति।। केन वस्कना सह कः पदार्थः संभूयसंपुज्य सर्वकार्येषु अतिसंनिधिमुपयोगं लब्ध्वा
प्राप्य यदि भोजनकाले दृष्टः स्यात् तदा निरस्यते अपनीयते। उभयमोधर्मधर्मिणोर्गोपनमित्युभयछन्ना
।अपाअपिनोऽप्रतिपादनात्। इति व्यामोहहेतुः। अर्थः सुकेश्या खड्गः पदार्थः। केन मस्तकेन सह संपुज्य सर्व
कार्येषु स्नानतैलाभ्यंगबंधनादिषु संनिधिमुपयोगं प्राप्य भोजनभाजने उपलब्धो यदि स्यात्तदा ततो निर रा०म०
॥३०॥

त

स्यै इति। संकीर्णमुदाहरति।। ।। सहसा सगजा घटसेना वाहिनीकाइयं जिना पराजिता स्यादनेन तादृश्यां त
सुत्रकोमातृकोमृष्टो विकल्पभूतः अनामि मृष्टामसुत्रो पतीहन्त्रसु इति व्यामो हहेतुः। हश्च यश्च हयौ जश्च ज
श्च गजौ। भश्च टश्च भटौ। इश्च नश्च इनौ। सह ताभ्यां वर्त्तत इति सहजा सगजा सभटा सेना मातृकेति विना नार्थके
तथा वंचिता उपयोगिनी इयं वंचिता सत्र नृष्ठेन पत्रशब्देन वंचनमिति। सिद्धमातृका अकारादि हकारपर्यंता
नि क्रितो निवसिनानोपनायकमातृकोऽस्मसुत्रदर्शने ममृष्टश्च न भवति। अत्तरज्ञो विद्यानिति। इयं नामांतरि
तमिश्रा। यानामांतरितामस्यानामिनानार्थकल्पने लुक्रमभमातृक इति यन्नाम तत्र नानार्थस्य जननी सिद्धमा
तृकेति वचनार्थकस्य नार्थकना तथा वा वंचिता नुपयोगिनी इयं वंचिता ऽन्यत्र नृष्ठेन पत्रशब्देन न वंचनमि
ति। अन्यत्र नृष्ठशब्दो गज इति वहप। इति च। गौ भट इति यत्नौ। सेना इति वाहिनी त्वांतेन वंचिते। हयगजभटैकार
वर्ण इति।। उभयप्रहेलिकालक्षणसंसर्गात्संकीर्णोच्यते। एवं संकीर्णालिक्षणं लक्षणांतो निःष्पांध विशेष
णमतिस्त्रांकरोति। एवमितरासाम्। अनेनैव प्रकारेणाइतरासामपरोसामपि मुतकांतादिमिश्राणाम

दं॰ टि॰

॥३१॥

31

पिसंकरक्रमः सांकर्यप्रकारस्तल्लेमडल्ल इति ॥ ॥ इदानीमपार्थइत्यादिनादशकाव्यदोषानाह । गुणदोषस्व
रूपानभिज्ञस्य दोषपरिहारेण काव्यकरणे गुणदोषपरीक्षायां यावत् गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः ।
तदल्पमपि नोपेक्ष्यं शास्त्रे दुष्टं कथं च न: इत्यतः काव्ये दोषान् कथयंति । अपरे भम्महादयो ऽपार्थादिवत् प्रति
ज्ञाहानिदोषो ऽपि काव्ये परिहर्तव्य इति तल्लक्षणमपि प्ररीतवंतः । तदसदिति स्वमतं दर्शयति ॥ प्रतिज्ञादिहा
निदोषः । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा साधने हेतुः । अलौकिकपरीक्षको यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टांतः । तेषां हानिः स दोषो
न वा ऽसौ दोष इति विचारः प्रायः कर्कशत्वे नालीढेन किं चित्तस्य तर्कत्रयादिशास्त्रेण न ध्यमिस्माभिः प्रतिपा
द्यते ॥ ॥ अपार्थलक्षणमाह ॥ समुदायार्थशून्यं वाक्यार्थशून्यं ॥ यत्र द्यपार्थमितीष्यते अस्यापवादमा
ह । तन्मत्तोन्मत्तबालानां पाठ उक्तिस्तस्याः अन्यत्र दुष्यति मत्ताद्यु । क्तावदोषो ऽपार्थाद्यभिधानेपीत्यर्थः ॥ ॥
अपार्थमुदाहरति ॥ समुद्रः पीयते देवैरित्यादि ॥ इदं समुद्र इत्यादिना व्याख्यातम् । इदमेवंविधमपार्थ राम॰
कमस्वस्थचित्तानां मदिरात्तिरस्कृतानां मत्तानामुन्मत्तानां लोभादिकामादिचौरराजाद्युपप्लुतचित्ता ॥३१॥

नाम्नाभिधानमनिर्दिष्टमेभ्योऽन्यत्र स्वस्य कविः को वा प्रयुंजीत एवमादिकमिति ॥ ॥ व्यर्थलक्षणमाह ॥ ए
कवाक्ये प्रबंधे वा पूर्वापरपराहतम् । विरुद्धार्थं तथा विरुद्धोऽर्थोऽस्येति विरुद्धार्थम् · तस्यापार्थमित्यनेनै
वागतत्वात्तस्य दृष्टोपेष्युच्यते ॥ तदुदाहरति । जहि मारय शत्रुकुलं अरातिसमाजमशेषम् । जय विश्वंभ
रामिमाम् । इति शत्रुवधो महीविजयश्च पूर्वार्द्धेनोक्तः । न च ते कोऽपि द्वेष्टा रिपुः न वा तवाऽस्ति कश्चित् । इत्यु
त्तरार्द्धेन पूर्वार्द्धस्य विरोधः । भावाऽभावयोः परस्परविरोधाभावादिति । अस्यापवादमाह ॥ अरक्तसौकावि
द्वचस्यापस्यां विरुद्धार्थापि पूर्वापरहतापि भारतीस्यादभिमता · कस्य सा वक्ष्येत्याह । साभिषंगस्य चेतसः
। कामादिपरवशस्य मनसः । तदुदाहरति ॥ परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते · इति पूर्वार्द्धेन परस्त्री
गमनप्रतिषेधोऽभिहितः ॥ पिबामि तरलं तस्याः कदा नु प्रीतये दशनच्छदमधरमित्युत्तरेण पूर्वोक्तघा
घातेऽपि न दोषः । मत उन्मत्तैरपि । कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु इति ॥ एकार्थलक्षणमा
ह ॥ ॥ अविशेषेण पूर्वोक्तं पदमभ्यपः पुनरपि कीर्तितं · तदर्थशब्देनार्थेन वा इति विविधमाह ॥ शब्दपुन

रुक्तमर्थपुनरुक्तंच। अनित्यः शब्दोनित्यः शब्द इति शब्दपुनरुक्तम्। अनित्यः शब्दो निरोधर्मात्मकोध्वनिरिति।
र०टी० एतत्देकार्थमतमिति। तदुदाहरति। तदुदाहापति॥ उत्कामुत्सुकामुन्मानयंति उत्सुकमनसं कुर्वंति। बालांत
मस्यालकाः केशास्तेषामिव विद्रूपेषां ते तत्तदलकविषः। तकुंतलकलापकल्कांता अंभोधरास्तडिल्वंतो गंभी
॥३२॥ रास्तनयित्नवः। इत्यत्र पौनरुक्त्यमविशेषे क्लात्। अंभोधरा इत्यनेनैव कृष्णस्यो क्लात्। तदलकविष
त्विस्यनेनाऽपि कृष्णत्वमुक्तम्। तथांभोधरास्तडिल्वंतस्तनयित्नवः। इत्य विशेषेणा मेघानामभिधानात्पौन
रुक्त्यम्॥ अस्यापवादमाह॥ अनुकंपाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते। तदा पुनरुक्तेपि दोषो नास्ति। प्रस्तु
तेयमलंक्रिया। पुनरुक्तिस्तदुदाहरति। हन्यते सा वार्यते साद्यिताः किं विशिष्यामावरोहा। वारुसर्वांगीति
पुनरुक्तेन दोषः। अनुकंपया कारुणिकजनस्य द्रवत्वात्॥ ॥ संशयलक्षणमाह॥ निर्णयार्थमित्यादि।
। यदि निर्णयार्थं प्रयुक्तानि वचांसि संशयं ति। तदासौ दोषएव संशय इति। तदुदाहरति। मनोरथश्चासौ एम०
प्रियालोकश्चतस्य रसस्तेन लोले इत्सरोपस्यास्तस्या आमंत्रणं हे सखिमनोरथप्रियालोकरसलोले ॥३२॥

32

तृतीयेनेपमवस्थाक्रान्तामवलोक्यानयेत्युक्तं। असौ माता मम हृदयसंतापस्याद्धृतिः दूरवर्त्तिनीनत्व
माउद्धुमवलोकयितुं समर्थेति। तत्रैतानि पदान्यमुमेवार्थमभिधातुमिष्टानि। कपाविदनुरक्तमा। हे सखि
मनोरथप्रियालोकरसलोलेस्तरोमयामाताजननीमाभंहिता। भूयोऽपि यामेनवल्लभेन मम दृशीसं
जनितकस्मादवस्थानंतंमानय। अनुनय। सावमन्मातापिननिवृति। मसंतापस्यदूरवर्त्तिनी सती तमी
दृशं वल्लभं द्रष्टुं तं परं रूपेति नवा यमर्थो मेभिः पदैरभिव्यज्यते अत्राराग वृत्तिरिच्युच्यते नक्षापते। कस्माराग
। तथा रेवृत्ताभिरुच्यते नज्ञापते। कीदृशं किमिव किं तदिति कामिव। कीदृशं तं वल्लभं। सुगतं उत कीदृशं।
। मां विरहपीडितामुतेदृशं मदवस्थांतरं। तथा कस्यदूरवर्त्तिनीमन्मनः। मं तापस्यउत म्लांमनगरादेरभिः
संशय। तदुक्तं भमम्महेनाभ्कृतेः सामान्यधर्माणां विशेषस्यामुदाहृतेः। अनिष्टपदे कत्रज्ञानं संशयं विदुः
रिति। अस्यापवादमाह। ईदृशं संशयायेवपिदजातुप्रयुज्यते यदासावलंकारणवासौ नदादोषो न भव
ति। निर्णयमार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयंति न तदा दोषः दुसर्पः। तदुदाहरति॥ पश्याम्यनंगजांतकलंधिमां

दं०टि०
।।३३।।
33

तामनिंदिताम्। अनंगः कामस्तस्माज्जातोऽनंगजः सवासावन्तकश्च तेन लंघिता पीडिता सखि कालि
नैव कठोरेणावमस्तुनौ वक्रूरेणौ वग्नस्तामाघ्रातामत्तस्तसाशापा।। तथांगजः कामः स एवांतकस्तेन लं
घिता घति पेपधेन अंगतां गो कलंघिता कालि नैव कठोरैर्गौ वम्नी ष्मस्त मपेनैव अन्ते गाग्नस्तं किंनस्त
दाशापाराततस्वपंव्याचष्टे। किमसौ कामार्त्तो घर्मतप्ताऽसतिश्चपकरं वचः उभयपार्श्वविविलोहितमुखान
माकुलीकर्त्तुमितिहसाहा। नर्मरणा।। ।।अपक्रमलसत्लेणमाह।। उद्देशानुगुणोऽपीनामनुद्देशोन चेत
कृतः उद्देशोन चेत्कृतः उद्देशानिर्देशपोर्परिपथ्यासंख्यानकृतम्। तथाहि। नाप्यामेवतघपोद्देशः। तद
तिलंघनं अपक्रममुच्यते तदुदाहरति।। स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगतामतः।। ॐ मुनारायणांभो
जपद्मोनपः पालयंतु वः।। जगतां स्थितिनिर्माणसंहाराणां हेतव उद्देशस्यानुगुणो। निर्देशः। एवं कर्त्तव्योप
के: स्यात्। नारायणांभोजपद्मोनसंभव इति प्रसपश्चात्ततोपक्रमे एवं विधं नप्रयोक्तव्यम्। अस्यापवा
दमाह।। मन्त्रलः संबंधविज्ञानहेतुकोपि कृतोऽपि मदि। संबंधनिर्णयहेतुर्यदि कश्चित्समत्तलः कृतः स्यात्

एम०
।।३३।।

दाक्रमातिक्रमामोऽपि न दोष इति सूरयो मन्यंते ॥ तदुदाहरति ॥ बंधुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति ॥ बंध
त्यागो ज्ञातिविषयो योगः । तनुत्यागो मरणं । देशत्यागो जन्मभूमेरन्यदेशगमनं । आद्यंतौ बंधुत्यागदेशत्या
गौ आयतक्लेशौ दीर्घदुःखौ मध्यमो मरणं क्षणिकत्वात्तरं तत्त्वसादुःखद इत्यत्र संधेर्बंधनिर्णये हेतुर्य
त्नः कृतः । आद्यंतावितिपथा मध्यम इति । तत एवंविधप्रयोगे न दोषः ॥ शब्दहीनलक्षणमाह ॥ शब्दहीन
मनालस्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिः । अनालस्यलक्षणविवर्जितमित्यर्थः । तदुदाहरति ॥ अवतेभवतो बाहु
र्महीमर्णवसंकरां । समुद्रमेखलामिमां भवतो बाहुरवतेरंजनानां जिज्ञासाज्ञानुमिच्छामभासस्य वसुना
तेरितिसंज्ञापाभावात् । इत्यसामेवंविधानां लक्ष्यलक्षणविवर्जितानां गिरां न रसो न रसवत्ताक्तीति । तथाहि ।
। शाक्करीशब्दो न लक्ष्ये क्वापि मेखलापर्यायः प्रयुक्तः । शिष्टैरुपलभ्यते भवतेतिनि संबंधे च तुष्प्यां ऽभिधानात्
अवते इति वात्मनेपदानुपपत्तिः । महाराजन्निति च समासांतप्रतिषेधानुपपत्तेरित्यनालस्यलक्षणत्वात्
। छंदोहानमेवंविधं न काव्ये प्रयोक्तव्यं प्रसिद्धत्वात् तानुसारेणालक्षणस्य शिष्टैरिष्टत्वात् ॥ शिष्टं पंचपदं दुः

टि०टि० ष्यतीति। अनिष्टं तत्तदुःष्यतीति। अस्यापवादमाह। दक्षिणाद्रेरुपसरन्। मलयपर्वतादुपगच्छन्मारुतः
चूतपादपान्सहकारानेरून् एवंभूतान्विदधाति। लुलिताधूतप्रवालांकुरशोभिनः। ललितं मेष्याभवस्येवं
॥३४॥ आभूताये प्रवालांकुराः तैः शोभंत इत्येवंशीलाः तानिति विधेयापेक्षत्वं यंख्याचष्टे इत्यादिशास्त्रदर्शनालस
च तत्सं।। अपभाषणादशनाभियुक्तानां व्याकरणादिविशेषणलक्षणापरिज्ञानम् अन्यासामपशब्दं वक्ष्यतिभा
34 सते। मचत इत्यनेनोविमृश्यमानमपभाषणं मतेन सौभाग्यसुंदरत्वमुद्दतिष्ठति। तथा हि उपसरनस्य त्रै
धावादेशः प्राप्नोति। कुरुते इत्यत्रात्मनेपदं न स्यात्। कर्त्रभिप्रायस्य क्रियाफलस्याभावादिति। न चेदमभा
षणं सर्त्तेर्जवे धावादेशो नापगमो च्छति तत्। ततः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति भवत्यात्मनेपदं कर्त्रभिप्रायस्य
क्रियाफलस्य विवक्षितत्वादिति। यतिभ्रष्टलक्षणमाह।। श्लोकेषु नियमस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः। तदपेतं प
रिहितं यतिभ्रष्टमुच्यते।। तद्यथा वल्लीहृद्गजननं करणोत्कटकं। तथेत्युदाहरति। स्त्रीणां संगीतविधिमय
मादित्यवंश्यो नरेन्द्रः। स्त्रीणां संगीतविधिं नृत्यगीतवाद्यविधिं अश्लिष्टरसमविनष्टरागादिविशेषं मनुष्य एम०

॥३४॥

तीसत्त्रमहाक्रांतामभनततमागाःसद्वत्त्योकेरिति। चतुर्थषष्ठसमस्थाने विरामउक्तः। सच भज्यते यत्रास्तत्राए
वंविधं पतिप्रकर्षं वर्जनीयं। पतिप्रकर्षमभ्युपगतमाह॥ कार्याकार्यारापमविकल्पाभ्यागमेव पदस्यान्तरूपामं
वीविहतिन्तपदद्व्यस्तिचैवं प्रयोगः। यमस्यशाममहालुंप्रेवदांतेशिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा। तथासविकारां
तं च पदमेवेति वर्ण्यते। यथा दधीसशानीनपुंसकादिति प्रथमैकवचने शिष्टस्य प्रकृतिरूपस्य सुप्तिङंतं पद
मितिपदत्वेनिश्चितमितिमेवकार्याकार्यस्थलीसत्त्रअममविकल्पानीसत्त्रआगमेनैवेत्यन्नवेकोपराचीतिय
णादि। शेकृतेयकारनटभायादितव्यंजनानिभवंतीतिपरेणासंबंधिविकारांतं पदमिति। संसमुद्रगुलीकैः वि
मराममत्तीतिनकर्णाकुटकमाभाति। एवंविधमिष्टं शिष्टैरितिनदोषः। संधिविकारांतमपिश्रवणोद्वेजनं वर्जनी
यमित्याह। तथापिकटुवर्णानां कवयो न प्रयुंजते। यद्यपि संधिविकारांतं पदमेवेत्युक्तं। तथापि मलकटुवर्णाकं
तन्न प्रयोक्तव्यं तदुदाहरति। ध्वजिनीतस्यराज्ञः केतुजस्तरजले सदः केतुशब्दस्य उदकशब्देनमकुः एवंरोदीघ
इति संधिविधाने संधिविकारांतं पदमितिपदत्वे तकारस्य परेणासंबंधेपि ध्वजिनी तस्य राज्ञः केर तिपर्यंतास्य

कर्णकटुकत्वात् न पूर्वत्वमिष्यत इति वर्जनीयं भिन्नवृत्तत्वदूषणमाह॥ ॥वर्णानां पूर्णताधिक्ये गुरू
छं०टी० णां लघूनामन्यथोपस्थितिर्वर्णानामकारादीनां पत्रच्छेदो निवंधे वर्णसंख्या न्यूनाधिका यथा गुरूणां ल
घूनां च यत्र व्यत्ययस्तद् भिन्नवृत्तमिति च्युतो गणपदो यः सुनिश्चितः। अस्यापवादो यो यदि रिक्त वनास्तीत्यर्थः।
॥३५॥ सुनिंदित इति च पाठांतरं। तत्र न्यूनाक्षरमुदाहरति। इंदुपादाः शिशिराः स्पृशंति न्यूनवर्णता। इंदुपादाः
शिशिरा इत्यत्र पादे समस्तैवाक्षराणि पनुष्टुभीति। अधिकाक्षरमुदाहरति। सउकारस्य किंशलयान्यादृशानीत्य
35 धिकाक्षरं। नवाक्षरपादः। गुरुलघुतयोपस्थितिमाह। कामेन बाणा निशिता विमुक्ता मृगेक्षणास्विति यथा गु
रुत्वं। पंचमं लघु सर्वत्रानुष्टुप्छंदसि सप्तमं गुरू द्विचतुर्थयाः पादयोः एवं गुरुत्वं चतुर्थ्यपि पादे प्रभवस्यत्र
इति पनेनियमः। इह तु कामेन बाणा इति पंचमं गुरू भवत्यत्र प्रथमपादे सप्तमाक्षरस्य लघुत्वादयथा गुरुत्वं।
उक्तमयथा गुरुत्वं यथा लघुत्वमाह॥ मदनबाणा निशिताः पतंति वामेक्षणास्विति यथा लघुत्वं। इह प्रथमे ए०स०
नेगुरुणा भवितव्यं पंचमेन लघुना। सप्तमं द्विचतुर्थयोः पादयोर्लघुः प्रथमतृतीययोश्च गुरु भवतीति ॥३५॥

सं

लघुत्वप्रयुक्तमिसपथ्यालघुत्वं निश्चितं छंदोदोषः। विसंधिलक्षणमाह॥ ॥ नहितां विवक्षामीससंधानं
पदेषु यत्। तद्विसंधीतिनिर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम्॥ संधिविवक्षितो भवतीति पदसंधानं तद्विसंधीत्युच्य
ते। प्रगृह्यादिहेतुकं न विसंधिः। तथाहि। इ ऊ ए द्विवचनं प्रगृह्यम्। अदसो मात्। निपात एकाजनाङ्। अग्नी इमौ
पजस्वेति। एतौ न्वपालजौ। पचेते ओदनं कस्मैराते। अमी उष्ट्राभरद्धमाः॥ ॥ एवं किल मन्यसे देवदत्तइ
हाव्रजइति॥ प्लुतप्रगृह्यानाममसंधिर्न विधिना। एवमादिषु प्लुतप्रगृह्यास्त्रवीति संधिर्नामदोषः। विसंधिमुदा
हरति॥ ॥ मंदानिलेन चरतांऽगनागंडमंडले। लुप्तमुद्भेदि घर्मांभो नभस्य। स्मिन्नस्यापि। मासुरानिव
तिप्राहितिरुक्तास्तानव्यं। प्रमिदं शं मंदानिलेन दहितायामाहतेनन भमितचरतांऽगनागंडमंडलेन केवलमुद्
दि घर्मांभो लुप्तमस्मिन्नस्यापि। आसुरान्निवृत्ति। ते न घर्मांभोगमीघ्नजनितमंभो लुप्तमेवेत्यत्र मंदानिलेन
चरतांऽगनेति चद्वयो राकारा एकारयो रेकत्ता। तद्धंदोभंगभयादसंधानं शिष्टं संधिलादद्दोषः। आधिराधि
परीताऽस्य घोष्मौवाचिनाशिनेद्रसादिकमपि शिष्टं दृष्टं संधिमुदाहरणान्तरमिति। एवं प्रकारमन्यदपि

दं०टि० प्राज्ञैर्विद्वद्भिर्ज्ञातव्यम्। गम्यूनदोषं ज्ञातमिति। देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि चेत्युक्तं। तत्र
देशादीनामागमांतानां लक्षणमाह॥ ॥ दिशोऽद्रिवनराष्ट्रादिनराष्ट्रादिर्वचनं सारदाकरिमोनिमद्युक्तं
॥३६॥ नरपरैर्निवेशो द्रव्यहस्तिवनमिति। ग्रामजनपदौ ग्रामस्थानीमादिशब्देन राज्याकरादिर्गृह्यते। का
लः पुनर्नक्तं दिनर्तवः। नक्तंच दिवा च ऋतवश्चेति द्वंद्वः। नक्तं रात्रिः। दिवा दिवसः। ऋतवः शरद्वसंतशिशि
36 रवर्षाग्रीष्मवर्षाघाः षट्। नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः। नृत्यं लास्यादि। गीतं षड्जादि। प्रभृतिशब्दात्सा दिवच
नर्तनगणितचित्रपत्रच्छेदादयः। कामार्थसंश्रयोऽथवा यासां कामार्थयोः संश्रयाः आधारभूताः कला
ः। चराचराणां चेतनाचेतनानां भूतानां प्राणिनां पृथिव्यादीनां वा प्रवृत्तिः स्थितिस्वरूपं लोकसंज्ञिता लो
कशब्देनोच्यते। हेतुविद्यात्मको न्यायः हेतुविद्याप्रतिपादकः तर्कः न्यायात्मको न्याय उच्यते। पंचावयवस्य
हेतोस्तथानपस्य व्युत्पादनात्। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः। पक्षधर्मत्वं तेन व्याप्तो एप०
हेतुस्त्रिविधो रसः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकात्त्रिरूपाणां च वीप्सैव नूलिंगानि कार्यस्वभावोऽनुपलंभः ॥३६॥

अतिवचनात्। साध्यभावसंभवनियमनिरपेक्षैकलक्षणो हेतुरिष्यत इति। रूपअलंवितत्। हेतुविद्यात्मकोन्या
य इति तेन समस्तं संख्यादिसमयलप्रतिपादकविद्यात्मकइत्यादिग्राह्यं। सश्रुति। स्मृतिरागमः। श्रुतिः सामऋ
ग्यजूंषि। अथवा विदेतिहासवेदैश्च। स्मृतिशब्देन मन्वादयो ष्टादशसंहिता गृह्यंते। सह श्रुतिस्मृतिभ्यां वर्त्तत
इति सश्रुतिस्मृतिरागम उच्यते। त्रयीप्रोक्ता धर्मास्तेषु यथा नूरू॰प्रसिद्धं देशादिषु यदि किंचित्प्रमादाद्देशादि। अ म ८
परिज्ञानादनुवर्त्तते। तदा देशादिविरोध उच्यते। तच्च पलतः परिहर्त्तव्यं। तत्र देशविरोधमुदाहरति। कर्प्पूरपा
दपामशरसुरभिर्म्मलयानिलः। कलिंगवनसंभूता मृगप्राया मतंगजाः। चोलाः कालागुरुश्यामाः कावेरीतीर
भूमयः। नखलु मलयदेशे संतिकर्प्पूरपादपस्पर्शसुरपमलयमारुतः। कटाहद्वीपे कर्प्पूरद्रुमाणामुत्पत्ति
ः। तथा न खलु कलिंगवनसंभूता मृगप्रायाः करिणो भवंति। भव्यास्तत्र गजाः। तदुक्तं। कलिंगागजाः श्रेष्ठाः। तथा
न चोलदेशे कालागुरुतरवः किंतु नेपालदेशे। तत्कथं चोलानां निवासाश्चोलाः कावेरीतीरभूमयः कालागुरु
भिः श्यामाः काकावेर्यातीरभूमयः कावेरीतीरभूमयः। अपरे पुनर्वदंति कालागुरुश्यामाः कावेरीतीरभूमय

इति पठति। तत्र बालकालागुरुभिर्बालकृष्णागुरुतरुभिः श्यामा इति व्याख्येयं। इत्यादि देशविरोधः। देशवि-
र० टि० रोधमुपसंहरति। इति देशविरोधन्यायाच्च प्रस्थानमीदृशं। सुगमं। कालविरोधमाह॥ ॥पद्मिनी नक्तमुन्नि-
द्रा स्फुरत्यह्नि कुमुद्वती॥ मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः॥ श्रव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तबर्हिणः॥ हे-
॥३७॥ मंतो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचंदनः। न पद्मिनी नक्तं विकशति किंत्वह्नि। न कुमुद्वती दिने स्फुटति किंतु
37 रात्रौ। तथा न वसंते कदंबद्रुमाः पुष्प्यंति। किंतु वर्षासु। तथा न ग्रीष्मे मेघैः सांधकाराणि दिनानि किंतु। वर्षासु
। न च वर्षासु हंसानां रक्ताध्वनयः किंतु शरदि। तथा न शरदि माद्यंते मयूराः किंतु वर्षासु। तथा न हेमंते दिनक-
रो दीप्यते तदा हि मंदमंदद्युतिः। तथा न शिशिरे श्लाघ्यते न चंदनं। अतिशीतेन शीतस्य स्पर्शानिर्दिष्टत्वा-
त्तदा हि कुंकुममभिलष्यंति विलासिन्यस्तस्योष्णस्पर्शत्वात्। इत्यादिना कालविरोधमुपसंहृत्य कलावि-
रोधमाह॥ ॥वीरशृंगारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ॥ महि वीरशृंगारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधवि- रम०
स्मयौ। क्रोधो हि रौद्रस्य स्थायी भावः। न च वीरस्य तस्साहस्थायी भावः। तथा न विस्मयः शृंगारस्य किंत्वद्भुत- ॥३७॥

स्वस्थापो भावः। पूर्णाः सप्तस्वरा यस्यां सो पूर्णसप्तस्वरः भिन्नमार्गः प्रवर्त्तते भिन्नमार्गश्चातकं पूर्णषड्ज इति
। इच्छं कलाचतुःषष्टि। अनेन प्रकारेण कलाचतुःषष्ट्यां गान्धेणापां चाल्या विरोधः। कलानां नृत्यगीतवाद्या
दीनां विरोधः साधुयथा भवति तथा एवं नीमताममपूर्णताम् इति। तस्याः कलाचतुःषष्टेः कलाः परिच्छिद्यन्ते
यत्र स कलापरिच्छेदो ग्रंथस्तत्स्वरूपं माविर्भविष्यतीति। ।तत एवकलां यास्वरूपमवधारणीयमित्यर्थः। लो
कविरोधमाह॥ ॥आधूतानिकेसराणि यस्याः सोऽ्याधूतकेसरो हस्ती। न हि हस्तिनः केसराणीति विदितं
। किंतु सिंहे केसरत्वसिद्धिः। तथा न तीक्ष्णशृंगः स्तुरंगमः। किंतु गवादिः। तथा नरावंडो गुरुसारो निसारा
णामुदाहरणामसौ च निःसारः पदिरसारचंदनसार इति तत्रैव लोकप्रसिद्धेरिति लौकिकराणां वामं लोक
प्रसिद्धा एवायं आधूतकेसरो हस्तीत्यादि सर्वजननिंदितः। न्यायविरोधमाह॥ ॥सत्यमेवाह सुगतः बुद्धो
ब्रवीत्यवित्थमेव। संस्कारानूपादि विषयपूर्ववासनाविचित्रधर्मानि विनश्वरानि सा: तदेवार्थात रत्यासेनद्
ढयति। तथा हि। सावकी राजीकांताश्चित्ते बन्धघापितदीपघा भिमन्मनसी सन्नसा विरोधी यमानस्व

दि०टि०

॥३८॥

38

मुसुगतः संस्कारेण विनश्वरेण आह सर्वभावानां यैः क्षणावस्थापि वाभ्युपगमात् । सर्वे भावाः क्षणिकाः
सत्त्वसिद्धिक्रमयोगार्थक्रियानुपपत्तेरित्यनुमानेन । तथान्यायविरोधस्योदाहरणान्तरं दर्शयति ॥ ॥
कापिलेत्यसदुद्भूतिः । कापिलीयैर्मुनिभिरसदुद्भूतिः असतः पदार्थस्याविद्यमानस्योद्भूतिरुत्पत्तिर्व्यान
रावोपवर्णितेयुक्तैर्वाभिधीयते । तदेव समर्थयते ऽर्थान्तरन्यासेन । असतामेव हि ष्टानां दुर्जनानामवन
सतां सज्जनानां दृश्यते यस्माद्धेतोस्तस्मादभिरुद्भवा असदुद्भवधर्मधर्षणस्तथा असतामेवाविद्यमानामेवका
र्मकारणानां भावउत्सत्तपी दृश्यते । इति न्यायविरोधो न खलु सत्त्वे सत्कारणोः कार्यउत्पद्यते इत्यभ्युप
गमात् । असत्कारणादुपादानाउणादिना सत्कार्यं वा चाभ्युपगतत्वात् । एवमनेन क्रमेणानीतिन्यायवि
रोधस्यसुगतादिसमयस्य सर्वत्र समयान्तरे ऽपि दृश्यतां । अथन्यायविरोधस्यानन्तरमागमविरोध प्रस्था
न प्रक्रमाद्दर्शयिष्यते । मयेसध्याहारः । तथा हि ॥ अनाहिताग्नयोप्येते अकृताग्निपरिग्रहा अपि विप्रा
अजातपुत्रा अकृतविवाहा अनुसन्नपुत्रः विश्वानरस्येयं वैश्वानरी तामिष्टिं मन्निच्छो माद्दकं चिरात्ता तत् ।

एम०

॥३८॥

।अक्लिष्टमनिंदितमाचारो भूषणमलंकियामासांते तथाभूतविधादस्यागमविरोधः। यतो ब्राह्मणेन
कृतोपनयनेन वेदो ऽध्येतव्यः कृतसमावर्तनेन वेदमधीत्य स्नायादिति। वेदाध्ययनानंतरं दाहरकर्म ततो
ऽग्निपरिग्रहः सदारस्य। तथाग्निष्टोमयजने विकारेनानाहिताग्नेरिति द्वितीयमागमविरोधस्योदाहरणं द
र्शयति।। ।।असावनुपनीतो ऽपि अकृतमौंजीबंधनसंस्कारविधिरपि वेदान्सामादीनगुरोरध्यापका
दधिजगे अधीतवान्। ननु अनुपनीतस्य वेदाध्ययने कथमधिकारः। अतस्माह। स्वभावशुद्धः स्फटिकः स्वभावा
न्निसर्गतः शुद्धो निर्मलः संस्कारं नापेक्षते। तथापि प्रोपीति। एतदागमविरोधिवरीयत्तोकृतसंस्कारो विप्रो
जातस्सदलुच्यते। तस्य वन वेदाध्ययने धिकारो ऽस्ति। हृत्तोपध्ययनस्यत्रप्यधिकारो नान्यथेत्यागमविरोधः। कृ
विस्तकलोप्येष कविकौशलस्य दोषगणानामुत्क्रम्य गुणावीथिं विगाहते। तत्कविकौशलमुदाहरति।। ।।एज
स्तस्य प्रभावेन तद्युधानानिजशिरे। जाता निश्वासंस्प्रभुकान्येव प्रवालानि किसलमानि मेषां तेन आद्रांशुकप्र
वालाः। तेषां सुरस्रायिनीनंदनोद्यानवृत्तानां नमेरुसंतानकपारिजातादीनामास्पदमिति देशाविरोधो

दं०१८०

॥३९॥

39

पतीनस्वर्गद्रुमामनुष्यभूमौभवंतिमपपदेशाविशेषगुणागमनात्कविकौशलाद्दिगाहते।तस्यप्रभावे
णेति।कविकौशलंतस्यराज्ञोहरेरुद्यानक्रीडायामनमरैरानीयस्वर्गद्रुमाःपरितोषायस्थापयंतेयंतोनदे
शविरोधः।यद्विपुनस्तस्यराज्ञःप्रभावेणेतिकविकौशलंनस्यात्।तदाभवत्येवदेशविरोधइति।राज्ञांवि
नाशपिशुनश्चचारखररमान्हजः।धुनन्कदंबरजसासहसप्रवृद्धदोऽप्रमानः।इतिकालविरोधः।यतःकदंबर
जसासहसप्रवृद्धदर्पुष्पाणांमदसंभवोवर्षासुकदंबरजोनशरदीति।तदेतत्कविकौशलान्नदुःष्यतीति
।एतत्कविकौशलेराज्ञांविनाशपिशुनःचंडउमातवातःसचयात्राप्रस्थानेतस्मिन्नमरणसूचकः।तस्यवा
कालिकःतरुष्वसंधालद्भूतमसंभवत्येवेतिनदोषः॥ ॥दोलातिप्रेरणात्रस्तवधूजनमुखोद्भवम्॥कामि
नांलयवैषम्याद्गीतंरागमवर्द्धयत्॥लयवैषम्यंचेतनीतस्यरागहेतुलयमविलम्बंगीतंरागहेतुविषमल
यंवेरस्यायेतिकलाविरोधः।दोलातिप्रेरणात्रस्तवधूजनमुखोद्भवमितिकविकौशलात्।कालविरोधः
कामिनांस्खलितमप्युपकारि॥ ॥हंवोदेर्पिपच्छामीशिशिरेहव्यवाहनं॥अवलाविरहक्लेशविह्व

दम०

॥३९॥

लोंगराय सलं ॥ इति लोकविरोधः । यतो न खलु चांद्रमनसा ह्यान्तःशीतलःशिषं तिलोकविदितमिदं कामी
तिवितथाञ्च वला विरहक्लेशाविद इति च यत्त । कविकौशलं । ततो न लोकविरोधदोषः । तदुक्तं । दुःखितमन
सि सर्वमसह्यं । हव्यवाहनादपि चांद्राद् अपि । विरहिणामसह्याः । मन्मथपीडितानां रम्येष्वहेगाहिति ॥ ॥प्र
मेयोप्यप्रमेयोसि सकलोप्यसि निष्कलः ॥ एकश्चलमनेकोसि नमस्ते विश्वमूर्त्तये ॥ इति न्यायविरोधः । नप्र
मेयाप्रमेययोः सकलनिष्कलयोः एकानेकयोः परस्परविरुद्धयोर्धर्म्मियोर्युगपदेकत्र धर्म्मिणि समावेश उप
पत्तिमानिति स एषः विश्वमूर्त्तयेनमः । इति विश्वमूर्त्तिवचनात्कविकौशलान्न दुःष्यति । यतो विश्वमूर्त्तिरस
वतो न न्यायविरोधः ॥ ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां पत्नी पंचालकन्यका ॥ सती नाम गणाग्रणी स्वामी दैवो हि विधि
रीदृशः ॥ पंचानां पांडुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां द्रौपदी पत्नी । तथापि पतिव्रता इत्यागमविरोधोप्येवं दैवो हि
विधिरीदृश इति कविकौशलान्न दुष्यति । नियतिरीदृक गुर्वाचा इति दैवो हि विधिप्रयुक्तं । तथाज्ञा गुरूणा
मभिलंघनीया इति एवं नस्रूयते । पुरा किलार्जुनेन राधावेधात रोणी तां द्रौपदी पश्चायमे दर्शिता । हिक्ष्वं व

काव्य

इयं लब्धेति। ततः किल कुंत्याभिहितमेषामिच्छापंचभिर्भुक्ष्यामीति प्रसन्नबुद्धिरित्यादिना प्रकृतमुपसंहर

रं०टी० ति। प्रसन्नबुद्धिः॥ ॥इति रसअलंकारटीका समाप्ता॥ शुभम्॥ संवत् १८६१ आषाढ

कृष्ण त्रितीयायां सोमवासरे समाप्तं शुभमस्तु॥ ॥ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥

॥४०॥ ग्रंथसंख्या २३२५

राम०

॥४०॥